

XXVII

Saints

V. 12
Z12

~~13~~

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE LIBRARY
BANGALORE

Accn. No. 878

1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

Class and No. 313 V. 12

1615-36 The Bangalore Press

2.V.12

XXVII 6
1001

* LIST OF ARTICLES WHICH HAVE APPEARED
IN THE Vol. FOR 1896.

PART I.

ESSAYS ON ORIENTAL SUBJECTS.

By B. V. Kamesvara Aiyar B. A.

1. Our duty.
2. The age of the Vedas.
3. The spirit of Hinduism.
4. Vidyāranya—The great Commentator.
5. Some astronomical observations noticed in Indian Literature.
6. Kālidāsa's Megadūta.
7. Bānā's Kadambari.
8. Purānas—Their genesis and significance.
9. Yajus Sandhya Vandanam.

PART II.

ORIGINAL ESSAYS IN SANSKRIT PROSE.

1. सुभाषितप्रशस्तिः (Praise of Poetry) selected from the best authors—R. Krishnamachariar M. A.
2. कर्मणः प्राधान्यम् (Karma) adapted from the Mahābarata.—R. Krishnamachariar M. A.
3. जप्पान्देशवैभवम् (Glory of Japan)—R. Krishnamachariar M. A.
4. अहिंसापरमोधर्मः (Kindness)—Pundit Krishnamachariar.
5. गृहिणीवर्णनम् (The wife) } Translation from Tirukkural—
6. सत्पुत्रावाप्तिः (Good sons) } P. K. Swami Sastriar.
7. 'सत्पात्रे सद्रव्यदानप्रभावः' (On Gift—The story of Mudgala)—K. Subramania Kavi.
8. रामायणार्गु (Rāmāyana in Arya metre)—Subramania Sastri.
9. अत्यावश्यकतासंस्कृतभाषायाः (Study of Sanskrit)—V. S. Ramaswami Aiyar B. A.
10. सत्यमेवोत्तमोधर्मः (Truth)—Pundit Krishnamachariar.
11. अर्थसम्पत्तेर्विद्यासम्पत्तिर्यथैरीयसी (Learning better than riches)—V. S. Ramaswami Aiyar Avl. B. A.

12. ऋग्वेदम् (Rigvadam in a Anushtubhu metre).—
A. R. Raja Raja Varma M. A.
13. यवनाः (The Greeks in India)—R. Krishnamachariar M. A.
14. भूस्वरूपनिरूपणम् (The Earth and its shape)—A. R. Raja Raja
Varma M. A.
15. शकुन्तलावृत्तान्तः (Sakuntala as in the Mahabharata)—Pundit
Krishnamachariar.
16. गोपालार्थी (Praise of Krishna)—Pundit Tirumalachariar of
Tirumalisai.
17. श्रीगणनायकाष्टकम् (Praise of Ganesa)—Kerala Varma C.S.I.,
F.M.U., M.R.A.S., F.R.G.S.
18. ब्रह्माण्डपरिणाहः (The far distances of the Universe)—
A. R. Raja Raja Varma M. A.
19. धर्मस्यैर्व्यवर्णनम् (Virtue) translated from Tirukkural—
P. K. Swami Sastriar
20. श्रीस्कन्दार्थास्तोत्रम् (Praise of Skanda)—Kerala Varma C.S.I.,
F.M.U., M.R.A.S., F.R.G.S.
21. तत्त्वदर्शनम् (Principles of Science)—R. Krishnama-
chariar M. A.
22. भावश्यकतागद्यकाव्यानाम् (On Sanskrit Prose)—R. Halasyanadha
Sastri.
23. भूमविमानम् (The Balloon)—V. S. Ramaswami Aiyar B. A.

RETROSPECT.

The Sanskrit Journal having just completed its first year, it may not be out of place to say a few words before it enters on the second year of its existence.

The appended list of articles which have appeared in the Journal will give a fair idea of the character and variety of the subjects dealt with. To what extent they have fulfilled the object of the journal must be left to the judgment of the public. But the Editors trust that their perusal will have satisfied the readers that they have spared no pains to make the subjects interesting and profitable.

In the munificent patronage of their Highnesses the Maharajahs of Mysore, Travancore, Cochin, and Pudukota the Journal has found a tower of strength. The ordinary subscribers have been mostly graduates. From the class of Sanskrit scholars it has met with little success—partly, it may be because of the journal not having found its way to them and partly because of the extreme conservatism which looks down upon Prose Literature, which may be said to have had no existence or obtained little recognition.

But the greatest difficulty has been experienced in securing literary contribution of the character and style necessary to fulfil the object of the Journal. Those who have come forward are highly distinguished scholars of marked scholarship and to them our thanks are due and we shall be under great obligation to all who will favor us with their contributions. The articles of the first year will be some guide to intending contributors.

The Journal continues to be conducted, as already announced, under the general supervision of A. Sashiah Sastri C. S. I. to whom we take this opportunity of expressing our acknowledgments.

For convenience, the Journal for the last year has been bound up in single volumes and also into two parts, the English articles forming one part now and the Sanskrit Prose, the other. These may now be had on application to the managing Editor.

The Editors.

Prof. Weber is further of opinion, and in this he is very probably correct, that the Kāthaka Sākha is a supplement to the Kāthaka Samhita about which he has, as we have already seen, given us some information and which formed the subject of a dissertation in the last Oriental Congress held in Geneva. He also remarks that a considerable space of time must have elapsed between the Kathaka Samhita and the Sākha.

For in the Sākha we find allusions to Maha-Meru, Krouncha, and Maināga, to Vaisāmpāyana and Vyāsa. And reference is also made to *Itihasas*, *Puranas*, *Kalpās* and *Gāthas*. This view also is very probably right; but the reason he assigns for it loses much of its force as he elsewhere says that in the Kāthaka Samhita itself we find mention of Dhritarashtra, Vaichitravīrya and of the contests between the Pāṇchālas and the Kounteyas. As regards the mention of the term *Puranas*,* we have elsewhere remarked that Sayana understands by the term certain passages in the Brahmanas, and not any distinct class of literature. Dr. Weber also says that the fourth Pras'na of the Kāthaka Sakha is ascribed to another author, viz, to the Arunas or to Aruna.† He has not however told us whence he derives this information. But we have the word of Sāyana that all the five Pras'nas (Sāyana makes no reference to the two additional sections, which, Weber conjectures, are to be found in the lost Sākha of the Atreya school) are due to the sage Katha alone and we may be pardoned if we are disposed to trust Sayana's word more than the *ipse dixit* of the learned western doctor. Says Sayana in his introduction to his commentary on the Taittiriya Aranyaka:—

* Vide our article on the Puranas.

† We wonder whether the word Aruna in the expression *Arunaketuka* has anything to do with this remark of Dr. Weber! The *Arunaketuka* fire forms the subject-matter of this Prasna and as it forms the first Prasna of the Taittiriya Aranyaka, the Aranyaka itself is, we believe for that reason, generally known among us as the Aruna. Dr. Weber has a way of his own of mystifying things. He never let us clearly see what he is driving at, every now and then falls back on a reserve that is peculiarly exasperating, frightens us with a formidable array of proper names, bases conjectures on them, which he takes care on a subsequent examination to contradict or modify in the footnotes, in fact bewilders and dumb-founders us with his erudition.

कटेन मुनिनादृष्टं काठकं परिकीर्त्यते

सावित्रो नाचिकेतश्च चातुहोत्रतृतीयकः ।

तुर्यो वैश्वस्यस्तद्वद्विद्वद्विरारुणकेतुकः

स्वाध्यायब्राह्मणश्चेति सर्वं काठकमीरितं ।

नारण्याधीतिनिग्रमः सावित्रादिचतुष्टये

अतस्तद् ब्राह्मणग्रन्थे श्रुतं व्याख्यातमप्यदः ।

वद्विरारुणकेत्वाख्यः काठके पञ्चम श्रुतः

आरण्याकाव्यादाख्यातः तद्वाख्याथप्रतन्यते ॥

In addition to these two Brahmanas or 'Sakhas' of the Black Yajurveda, Dr. Weber mentions many other works of this class. These works are now most of them extinct but are alluded to and quoted from in later writings. Some of these may be briefly mentioned here. First comes the 'Maitrayani Sakha'. Dr. Weber says that according to the Fort William Catalogue, the Maitrayani Sakha is in existence there and other Manuscripts of the same have subsequently come to light. But he classes this work among the Samhitas of the Black Yajurveda and from the quotations therefrom conjectures that it must be similar to the Kathaka Samhita. In this promiscuous use of the terms Sakha and Samhita he ignores the orthodox distinction between the two without any sufficient justification. Dr. Buhler has made in the *Indisch Studien* XIII a detailed survey of the works composing this Sakha. 'According to this', Dr. Weber proceeds, 'the Maitrayani Samhita. (The Sakha has here become metamorphosed into a Samhita) consists at present of five Kandas. The second Kanda is the Maitrayani Upanishad.' This fact itself favors the presumption that the Maitrayani Sakha is a Sakha proper or Brahmana and not a Samhita, for with the exception of 'Isopanishad'* all other Upanishads are attached, if they be not separate treatises, to the Brahmanas and the Aranyakas. Being an Upanishad, this Kanda must be according to his opinion, a later addition—inserted into the body of the Sakha for recognition as part and parcel of the Sakha†. The last Kanda is expressly designated as Khila and must therefore be a later supplement.

* It forms the last portion of the Vajasaneyi Samhita.

† Dr. Weber does not say so, but from some acquaintance with his way of thinking we have presumed to infer that this would be his line of reasoning if he were pressed to explain why the later addition came to be the Second Kanda.

cern ourselves with what *is said*, more than *who said it and when*. It is this tendency of the Indian mind that accounts for the absence of historical works in our literature and has given a pretty long tether to the theorising propensities of western Sanskritists. But we may note one or two things with regard to this hymn.

1. It will not do to say that the hymn is of late origin simply because it contains references to some of the details of ceremonial sacrifice or to the caste system. *Sacrifice* seems to be the keynote of the Rig Veda as it is indisputably of the other Vedas and hymns may be found in several Mandalas which have sole reference to the technicalities of sacrificial lore. Indian tradition has it that the Rig Veda was compiled to meet the requirements of the Hota, one of the chief officiating priests at a sacrifice, and the statement made by Goldstücker that some of the hymns will hardly lend themselves to the purposes of sacrifice will not, even if substantiated, weaken our position as our contention is simply that the *major* portion of the Rig Veda hymns refer to sacrifice more or less directly.

We hold that the caste system existed when many of the hymns of the Rig Veda were *composed*, though not in its present hide-bound form and though free from the blind rigidity of later times. We are aware that Mr. R. C. Dutt brings forward positive and negative proofs to show that there was no caste-system during the Vedic period and the very words Brahmana, Vipra and Kshatriya are used in the Rig Veda without any reference to the castes. We are also aware that western scholarship will be shocked to see such a theory as ours maintained at a time when, they think, the question has been finally settled once for all. But we are of opinion that the question can well bear a re-examination, and we propose to take it up at an early date.

2. Mr. R. C. Dutt maintains that the Puruṣha Sūkta was composed after the Rik, the Sāmān, and the Yajur Vedas had been separately classified and bases this inference of his on the ninth verse of this hymn, where *richas*, *Sāmāni* and *Yajus* are mentioned by name. If this verse had been *composed* after the

several Vedas had been *compiled* into distinct books, how came this verse and this hymn to be found in the *body of one of them*? Does he mean to say that this particular hymn was composed afterwards and inserted into the body of the book that it might not be regarded as a later and spurious addition? Why all this torturing and twisting to uphold a particular theory? There is not the ghost of a reference to the *distinct compilations* of the several Vedas in the verse. *Richas*, *Sāmāni* and *Yajus* do not there refer to the several Vedas but simply to Rik, Sāman and Yajus *verses* and *texts*, all of which were and must have been in existence long before the time of their codification into separate treatises and each of which had a distinct purpose and application in sacrificial ceremonials. Vidyāranya does not in his commentary take the words to refer to the several Vedas. No one will think of ignoring the *plural form* of the words used and take the trouble of interpreting them in the collective sense—to fail, as the reward of this trouble, into the fallacy of arguing in a circle!

3. The language of this hymn is particularly sweet, rhetorical and polished and this has led to its being regarded as the product of a later age when the capabilities of the language had been developed. But the polish may be due to the artistic skill of the particular author, to the nature of the subject and to several other causes than mere posteriority in time. We might as well say that Chaucer must have lived centuries after Gower, because the language of the former is so refined and that of the latter, so rugged. We must at the same time confess that we are unable to discover *any distinct linguistic peculiarity* in the hymn which will stamp it as of a later origin.

4. Rev. Maurice Phillips observes.² Though human sacrifices were known during the mantras or the oldest hymns of the Veda, the evidence is too scanty for us to conclude that they were common. The ninetieth hymn of the tenth Mandala of the Rig Veda in which *Puruṣha*, the primeval male, is described as 'cut to pieces and offered as a sacrifice by the Gods' shows that the idea of offering a man, *Puruṣha*, was familiar to the ancient

2. The teaching of the Vedas p. 198.

Aryans. It is true that the *Puruṣa* in the hymn is an imaginary being; but the description of his immolation is so real and minute as to justify the conclusion that it was taken from the well known manner in which human beings were sacrificed. Professor Max Muller also is of opinion that human sacrifices, prevailed among the ancient Hindus³, (not in the Brahmanic or the Vedic period but at a still earlier age). Dr. Rajendra Lal Mitra also inclines to this view⁴. Let our readers study the *Puruṣa Sūkta* and judge for themselves how far the conclusions of Rev. M. Phillips are justified.

The *Puruṣa Sūkta* consists of sixteen verses in the Rīgvedī edition all in anusṭup metre except the last verse which is a trisṭap. The hymn is attributed to a Rishi named Narayana and is therefore called *Narayana Anuvākā*. It is used by the Brahmans in their religious ceremonies in a variety of ways and many who cannot spare time for the study of a complete Veda generally content themselves with learning the *Rudrādhyāya* and the *Puruṣa Sūkta*. We propose to deal with the *Puruṣa Sūkta* here and explain it as we have done the *Sandhyāandanam*.

3. Vide his History of Sanskrit literature pp 419 and 420.

4. We may in this connection refer our readers to the life and letters of Sambuchandra Mukerji by Mr. Skrine I. C. S., where we get some idea of the way in which Doctor R. L. Mitra has tried to hunt up for references to human sacrifices.

LITERARY JOTTINGS.

The next Oriental Congress is to be held in Paris this September. The most important section of the Congress is the Indian Section. Papers relating to Indian subjects will be read and discussed by the most distinguished Orientalists of Europe and America.

What a pity that the Oriental Congress has not been held even once in India! It may well be held under the auspices of the India Government, and the best of our Pandits may be required to take a part in the proceedings. It will give our Pandits some idea of the activity of western scholars in the field of Sanskrit studies and point out to them how our literature is viewed from the stand-point of outsiders. It will also give European scholars an opportunity of visiting India, the mother land of the literature which they have made their life study, and meeting face to face and exchanging ideas with, our Pandits, the repositories of the ancient learning of this hoary land. This idea must certainly have occurred to the distinguished conductors of the Congress and we fail to see why it has not as yet been acted upon—unless perhaps it be that western Sanskritists fight shy of our Pandits—an interview with whom means command of *Sanskrit* sufficient to keep up a conversation in the language and a literary discussion—if it comes to that. * * *

Some years ago, the late lamented Pandit N. Bhashyachary Librarian of the Theosophical Society, Adyar, wrote in *the Theosophist* to say that the views of western Sanskritists regarding our ancient writers and writings were inaccessible to our Pandits as they were mainly in German (and sometimes in English) and he feelingly appealed to them to conduct a magazine in Sanskrit—instead of in foreign languages as they do now—and give our Pandits an opportunity of knowing their views. If this be done, it will also convince us that these western scholars are competent to set up as critics of our ancient literature.

Dr. Buhler, the distinguished Orientalist of Vienna, is now engaged in bringing out an Encyclopædia of Aryan Researches. He is laudably intent on making this *Magnum Opus* thoroughly reliable and up to date and has for this purpose secured the services of eminent scholars, among whom we are proud to find our distinguished compatriot Dr. R. G. Bhandarkar M. A., Ph. D. C. I. E., M. I. F. It is a pity that the work is mainly written in German. But we feel thankful that articles relating to Indian literature are written in English. We shall feel immensely grateful if the learned editor sees to it that in the several subjects treated of, theories are not promiscuously mixed up with conclusions and the arguments on which the conclusions are based are clearly stated. We have no doubt that under his management the work will more than satisfy our highest expectations, but western scholars, we are afraid, find it a struggle to get over the temptation to theorise and, in their hurry to be original, lose sight of what Mr. Stead so felicitously terms 'the saving instinct for facts.'

श्रीः

रसतन्त्रम् ।

इदानीं किल सर्वत्रापि लब्धप्रतिष्ठायां हूणवाण्यां तदभिज्ञैः सह कदाचित् सम्भाषणप्रसक्तौ आक्सिजन (Oxygen) एर् (Air) इत्यादिपदार्थानां स्वरूपगुणादिकं पृच्छ्यमानानां शास्त्रिकुलवीराणां संस्कृतभाषाविद्यमाननिखिलशास्त्राम्बुधिं चुलकीकृतवतामपि मुक्तिमैव शरणीकरणीयो वर्तते । तर्कव्याकरणाद्यनुक्तत्वादश्रद्धेयः सोऽर्थ इति वालिशसदृशः प्रलापो वा । तेषामीदृशः पराभवो माभूदितित्युद्यमोऽयमिदानीमस्माकम् । न तावन्मन्यामहे सर्वेऽप्यनेनैकेनोपन्यासेन पत्रवाचका रसतन्त्रकुशलतां लभेरन्निति । नापि वयं मन्दप्रज्ञाः शास्त्रीयग्रन्थान् ग्रथयितुं प्रभवाम इति । नापि सर्वे शास्त्रप्रतिपाद्यं पिण्डीकृत्य पण्डितानां कवलग्रासाय सञ्जीकरवामेति । नापि गैर्वाण्या वाण्याः वैकल्यं सकलमप्यपनयेमेति । नाप्यन्ततो हूणान्तर्वाणिप्रणीतं शास्त्रमेतत्सम्पूर्णमधिगतमिति । अपितु यथागृहीतं यथाप्रतिभं च संस्कृतभाषाभात्रकृतप्रचाराणां महामतीनामतिस्थूलमप्यस्मिन् शास्त्रे ज्ञानगन्धं सम्पादयितुं प्रयतिष्यामह इत्येव । विद्वज्जनैकवाह्यमिमं भारं तर्हि धारयितुं किमिति शिरः प्रसारयसीति कश्चित् पृच्छति चेत् तत्र न जानीमोऽस्माभिरेव प्रसङ्गान्तरे दत्तात् ।

न जाने नात्पनो मान्द्यं तथाप्यारभ्यते मया ।

कोकिलाः किल सन्तीति काको मूको न दृश्यते ॥

इत्यस्मादन्यत्नकिमपि युक्तमुत्तरम् ॥

अथ किंस्वरूपमिदं शास्त्रम् ? किमत्र वस्तु प्रतिपाद्यम् । कायास्योत्पत्तिः ? कुतो वेदं तत्तच्छास्त्रप्रवर्तकैरस्मत्प्रपितामहैर्नादृशि ? एषां प्रतिवचनानि पृथक् पृथङ्निरूपयामः ॥

पुरा किलास्मिन्देश इव युरोपखण्डान्तर्गतेष्वपि जनपदेषु
रसवादशास्त्रमतीव प्रचारमनुबभूव । तेषु दिनेषु तत्र तत्र जनाः
सुवर्णलालसा रसवादसिद्धान्तेषु महान्तं परिश्रममकुर्वन् । योऽयं
तेषां स्वाभिलषितार्थलाभे अपर्यवस्यन्नपि निर्वक्ष्यमाणरसतन्त्रसि-
द्धान्तसाधनसामग्रीसङ्ग्रहे द्वारीभवन्नवन्ध्य एव पर्यणंसीत् । गच्छ-
ता च कालेन मरुबहुलेषु शास्त्रकान्तारेषु पर्यटतां पण्डितानां व्यु-
परतः कनकमृगतृष्णालोभः । अधिगतश्च शास्त्रचिन्तामणिः ॥

अथोपस्थिते लक्षणविचारे, रसतन्त्रं नाम द्रव्यमात्ररचना-
प्रकारनिरूपणपरः शास्त्रविशेषः । द्रव्यस्य तावत्तिस्रोऽवस्थाभव-
न्ति । घनं द्रवं मरुचेति । तत्र नियताकारविशिष्टं शिलादि घनम् ।
नियताकाररहितं जलादि द्रवम् । रूपरहितं वाय्वादि मरुत् । एष्व-
न्तिमो भवतां नूतन इव प्रतिभायात् । अतः सन्देहनिरासाय कि-
ञ्चित् प्रपञ्चयामः । नायं विभागः सार्वकालिकः । एकमेव द्रव्यं
पूर्वोक्तमवस्थात्रयं पृथङ्नेतुं शक्यते । अत्र विचारे जलमेव नः प्र-
थमोदाहरणं भवितुमर्हति । अतिशीतलेषु हिमालयाधित्यकादिषु दे-
शेषु प्रायशो घनीभवन्त्यापः । यथाह कालिदासः —

“मार्गे घनीभूतहिमेऽपि यत्र” । इति

“तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि” इति च ॥

द्रवरूपं किल जलं नित्यमस्माभिरुपयुज्यते ॥ अग्निताज्जलात्
वाष्प इति व्यवहियमाणं यद्द्रव्यमुत्तिष्ठति तन्मरुद्रूपपन्नं जलम् ।
अग्निसंयोगेन जलस्य सन्तप्यमानस्य क्रमेण परिमाणं हीयते । तत्
कुत्र गच्छति ? ध्रुवमेतन्न पीतमनलेन । अग्नौ पानायोगात् । नापि
स्थाल्यां प्रलीनम् । तत्र तस्यानुपलम्भात् । नापि केनापि पश्यतो
हरेण चोरेणापहतम् । अनुभवविरोधात् । तत् कुत तप्तरहस इदमा-
त्मानमाच्छाद्य तिष्ठतीति प्रश्ने सूदो वदति अग्निसंपर्काद्विलीनमिति

१. अत्र द्रव्यशब्देन भौतिकं सर्वमपि वस्तुजातं विवक्षितम् । मात्रशब्दः का-
स्तर्थाची ॥

किन्त्वनेनोत्तरेण रसतन्त्रिको न तृप्यति । संकिलब्रूयाद्द्रव्यसंयो-
गात्तावन्मात्रं जलं मरुद्रवस्थामासाद्य आकाशे व्यानश इति । तथा
चैवमायातम् अतिशीतं जलं घनीभवति । कवोष्णं द्रवं वर्तते । अ-
त्युष्णसम्भिन्नं मरुद्रव्यमापद्यत इति । एवमन्येषामपीति दिक् ।

आमनन्ति किल वेदान्तिनः पञ्चभूतात्मकं जगदिति । कथ-
मित्यनुयुक्ताश्च पञ्चीकरणदिप्रपञ्चमुदाहरन्ति । अत्रेदं प्रस्फुटम-
स्वारस्यम् । नैव ते प्रभवन्त्यपञ्चीकृतानि भूतानि प्रदर्श्य स्वसि-
द्धान्तमनुभवशोचरीकर्तुम् । न हि दीक्षिता केनापि केवला पृथिवी
आपस्तेजो वायुराकाशा वा । गन्धादिगुणलिङ्गेन केवलं तेषां स-
न्निधानमनुमीयते । यथा मृदो घटोत्पत्तौ सन्दिहानः पुरुषः कुला-
लकुटी गत्वा सन्देहमपनयति तथा पञ्चभूतेभ्यः प्रपञ्चप्रादुर्भावे
विनतिपद्यमानः कुत्र गन्वा स्वात्मप्रत्ययं सम्पादयतु ! । किञ्च वे-
दान्तिनां सिद्धान्ताः प्रायः प्रामाण्याय श्रुतिवाक्यान्यवलम्बन्ते -
ईदृशेषु किल शास्त्रीयविषयेषु मनसाप्यनुलङ्घनीयमहिमा परमपाव-
नापि श्रुतिनार्हति एकाकिनी प्रमाणीभवितुम् । शास्त्रं हि सर्वमत-
भाजामपि साधारणम् । कथं नाम नावैदिकास्तुलुष्कादयः केवल-
श्रुतिप्रामाण्ये विसंवदन्ताम् ? अतो नवीनसिद्धान्तेष्ववश्यमादरः
कार्यः ।

रसतन्त्ररीत्या जगतो मूलभूतानि बीजतत्त्वानि उपसृजति-
द्रव्याणि । एतानि अलोहलोहभेदेन द्विविधानि । तत्र पञ्चदशैवा-
लोहाः । शेषा उपपञ्चपञ्चाशदलोहाः । एषु प्रधानानि कतिचिन्ना-
मतोऽत्र निर्दिश्यन्ते—

अलोहाः

उदं—(अब्जनकं)=Hydrogen. पाक्षिः—(अम्लजनकं)=Oxygen.

१. अत्र संज्ञाकरणे बहवउपाधयो गृहीताः । वलयान्तर्विक्षिताः शब्दास्तत्तन्ना-
ग्रामक्षारार्थानुवादाः । २. उदकस्योपादानकारणमिति Hydrogen इत्यस्य इदं संज्ञाकृता ।
पञ्चनहेतुरिति अग्निपर्यायः पाक्षिः शब्दाः Oxygen इत्यस्य वाचकः कृतः । निवृजमिति
Nitrogen इत्यस्य संस्कृतीकरणमेव । हरित इत्यर्थानुवादः । भावहोऽपि तादृश एव ।
आहारगन्धमृत्ताः प्रसिद्धा एव परिभाषया नियमितार्थाः स्वीकृताः ॥

निट्रुजं—(पाकयजनकं) = Nitrogen.	अङ्गारः = Carbon.
हरितः = Chlorine.	गन्धः = Sulphur.
भावहः = Phosphorus.	मृत्सा = Selecon.
इत्यादि &c.	
लाहाः	
अयः = Iron.	ताम्रम् = Copper.
हेम = Gold.	रजतं = Silver.
सीसः = Lead.	पारदः = Mercury.
दस्ता = Zinc.	त्रपु = Tin.
सोद्यम् = Sodium.	पोतास्यम् = Potassium.

इत्यादि &c.

एवमत्र वेदान्तसिद्धान्तस्य कण्ठे कुठारं निखायैकपद एव गहनेषु शास्त्रविषयेष्ववतरामश्चेन्निश्चितमेव बहवः प्रत्यवतिष्ठेरन् । तदस्मिन्नुपन्यासे प्रकृतितन्त्ररीत्या पञ्चभूतानां निरूपणमावश्यकं पश्यामः । तत्र च प्रथमं जलं निरूप्यते । पृथिव्या बहुधर्मविशिष्टत्वेन कृच्छ्रज्ञेयत्वमस्माकं प्रथमातिक्रमणे मानं भविष्यति ।

जलं तावदुदपचयोर्मरुतोर्मथो रासघटनेन निष्पद्यते । रासघटनं नाम विलक्षणगुणाधायको वस्त्वन्तरात्मना परिणामफलकस्तत्त्वानामितरेतरसंश्लेषः । यथापीतश्वेतयोर्हरिद्राचूर्णयोर्मेलनमरुणवर्णं किमपि नवं वस्तु निष्पादयति । रासघटनेन तत्त्वानान्निष्पन्नं वस्तु तेषां परिणाम इत्युच्यते । तिलतण्डुलन्यायेन यो मिथः संसर्गः सव्यतिकर इत्युच्यते । रासघटनमूष्मसहकृतमेव संभवति । विद्यते च तत्र घटकतत्त्वानां परिमाणनियमः ।

जलस्योत्पत्तिरीदृशीति परीक्षणेन ज्ञायते । यत्रयत्र उदपच्योस्तत्त्वयो रासघटनं तत्रतत्र जलाविर्भावः । यत्रयत्र जलं तत्रतत्र

इमे तत्त्वे चौपलभ्येते इत्युभयी व्याप्तिरूपलभ्यते । एतच्चानुभवगोचरीकर्तुं बहवः प्रयोग- (Experiment) प्रकारा विद्यन्ते । तत्रातिमुकरोमकमत्र विवृणुमहे—

पिधानपिहिताधोभागायां विवृतमुखायां कूप्यां जलमादाय तदन्तः कम्पस्वष्टं प्रकल्प्य जलपूरितं काचप्रणालद्वयमधोमुखं निक्षिपेत् । ततः काश्चिद्वैद्युतपेट्टी (Electric Battery) सजीकृत्य तत्पार्श्वनिर्गतं तन्त्रोद्वयं कूपीपिधानच्छिद्रद्वारा जलान्तः प्रवेश्य प्रणालयोः गर्भं नयम् । अथ वैद्युतपेट्टीव्यापारयेत् । तत्प्रकारेण तन्त्रोद्वयं जलान्तः प्रवेश्य तत्रस्थं जलं द्विधा विभजेत् । विघटिते च जलावयवभूते तत्त्वे नालयोः पुञ्जीभवेताम् । मरुद्रूपे च ते जलापेक्षया लघुत्वम् बुद्ध्यागितैरुत्प्लुत्य जलस्योपरि वर्तेयाताम् रूपरहितत्वात् परन्तदृश्येयातां । तथापि जलस्यावरोहात्तयोः सन्निधानं स्फुटमनुमीयते । तत्राप्येकस्मिन् प्रणाले निःशेषपूरीते अन्योऽर्धपूरितो दृश्येत । उभयोरपि निःशेषं अवतीर्णजलयोर्जातयोः तत्र विलम्ब्यवतीर्णजलं प्रणालं पाणिपिहितमुखं जलादुद्धृत्य तदभ्यन्तरस्थितमदृश्यं द्रव्यं बहिर्निस्सरणाद्यत्नेन संरक्षन् प्रयोक्ता प्रणालान्तः प्रदीप्तां दीपवर्तिं प्रवेशयेत् । तथाकृते दीपवर्तिः समधिकतेजोवृत्तिता प्रज्वलेत् । ततो द्वितीयमपि प्रणालं पूर्ववदुद्धृत्य तदन्तरपि दीपवर्तिं प्रवेशयेत् । तदा किं जायते ? प्रणालान्तः प्रक्षिप्तमात्र एव दीपशिखा निर्वाति । ततस्तदन्तर्गतं द्रव्यं दीपप्रज्वलनं न सदति इति जानन् प्रयोक्ता दीपं नालद्वारे निवेशयेत् । तदा तस्य विस्मयाय जलावयवभूतं तद्रव्यमेव शुक्लेन्धनवदानीलप्रकाशं प्रज्वलति । तथाचायं प्रयोग एतावदस्मान् शिक्षयति । वैद्युतशक्त्याङ्गेन जलं द्विधाभिद्यते । घटकौ च द्वौ मरुद्रूपौ पदार्थौ । तयोरेकः स्वयमसमिधानोऽग्निं ज्वलनकर्मणि सन्धुक्षयति । अन्यो

ग्नेर्ज्वलनं प्रतिबध्नाति किन्तु स्वयमग्नेर्दाहो भवति । अनयोः प्रथमः पचिसंज्ञितो मरुत् । द्वितीय उदसंज्ञितः ।

अथ प्रकारान्तरेण सम्पादितयोरुदपच्योरासघटने निष्पादिते जलमुत्पद्यत इति दर्शयितुं सुशकम् । किञ्च ज्ञायते बहुभिः प्रयोगै रूदस्योन्मानेन भागद्वयं पचेर्भागैः षोडशभिः सह घटमानं जलमुत्पादयतीति सर्वत्र घटतत्त्वयोरनयोः परिमाणनियमोऽपि । एवंविधैरनुमानैः स्थापितो रसतन्त्रस्य प्रथमः सिद्धान्तः । तत्त्वानां तत्त्वान्तरैः सह रासघटने भागनियमो विद्यत इति । यथा—

पचेः	१६ भागाः	उदस्य	१ भागाः
निवृजस्य	१४	अङ्गारस्य	१२
गन्धस्य	३२	अयसः	११
ताम्रस्य	६३	सीसस्य	२०७
पारदस्य	२००	रजतस्य	१०९
सुवर्णस्य	१९६		

अत्र सर्वत्रापि भागव्यवहार उन्मानेनैव । नतु परिणाहेनेत्यवगन्तव्यम् । यथाजलोत्पत्तौ पचेः षोडशभिः पलैः सह उदपलद्वयस्य रासघटनम् । नतु १६ प्रस्थैरेकस्यान्यप्रस्थद्वयेनेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ तेजः— भौमाग्निर्दिव्याग्निर्जातराग्निरिति, पञ्चभूतेष्वेकतमोऽयमिति यो वेदान्तिभिर्वैशेषिकैश्च बहुश उद्घुष्यते सोऽयमग्निः प्रकृतितन्त्ररित्या द्रव्य एव नान्तर्भवति किन्तु क्रियायाभितीदानीमुच्यते चेन्नियतमेव पण्डिता विस्मयेरन् । उन्मत्तोऽयं वटुरिति कदाचिन्मामुपहसेयुरपि तथापि वस्तुतोऽयमग्निर्नद्रव्यविशेषः किन्तु क्रियाभेद एव । सिद्धान्तमिमं स्थापयितुं दीपे दृश्यमानमग्निमादाय परीक्षामहे । तैलभाजननिहिताया वर्तरेण दीपोज्वलति तस्येयं परिपाटी— भाजनस्थं तैलं वर्तिकोदराविद्यमानसूक्ष्मसुषिर

द्वारेण तदग्रं गच्छति । तदा तत्र ऊष्मसंयोगप्रसक्तौ स्वसन्निहिताकाशविद्यमानेन पचिमरुता सह तैलघटकौ उदाङ्गारौ संघटेते । अङ्गारोनाम दग्धशेषसरूपस्तत्त्वविशेषः । उदन्तूक्तमेव । तथा च ज्वलनं नाम उदाङ्गारयोरन्यतरेण द्वाभ्यां तत्त्वान्तरैर्वा सह पचेः रासघटनमेव । यत्क्रियासहकृतं प्रकाशं किलाग्निरितिव्यवहारामः । अत्रव्यवहारसौकर्याय तत्त्वानां पचिना सह घटनं पचनमिति व्यपदिशामः । पचनमूष्मसहकृतमेव सर्वदा भवति । प्रकाशोऽप्यानुपङ्गिकः प्रायोलक्ष्यते । पत्रप्रभूतं पचनं तत्र प्रकाशो दृश्यकोटिमाराहति । अन्यत्रादृश्य एव । अथ प्रकाशः क इति चेदाकाशपरमाणूनां तरङ्गितमिदमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ एवं च प्रकाशसहकृतं पचनमेवाग्निरिति सिद्धम् ।

अथ दीपज्वलने पचितावुदाङ्गारौ किं प्रतिपद्येते ? उदस्य पचने जलमुत्पद्यत इति पूर्वमेवोक्तम् । तथा संजायमानमूष्मसंयोगान्मरुदात्मकं जलमाकाशे व्यश्नुते । शैत्ययोगाद्भवत्वमेवासाद्य सन्निहितपदार्थेषु लगतिवा । अङ्गारस्य पचनमङ्गाराम्लमिति प्रथितं मरुत्मुत्पादयति । अयमप्याकाश एव व्याप्नोति । अत्र दीपज्वलने प्रदर्शित एव पर्यायः पाकाद्यर्थमेधितस्याप्यग्नेरिति निपुणधियो विदांकुर्वन्तु । दिव्याग्निरिति व्यवहृतो विद्युदादिः पूर्वोक्तवैदुतशक्तेर्भेद एव । औदरिकीग्निरौकिकाग्निरुत्पचनविशेष एव । आकरजानि सुवर्णादीनि तत्त्वभेदा इति दिक् ।

अथ वायुः इदमत्रावधेयम् । सर्वप्राणिजातप्राणननिदानभूतं मरुन्मयमतएवादृश्यं किमपि वस्तु भूपृष्ठमभितो व्याप्नोति । अयं च पाचिनिवृजान्गाराम्लानां मरुतां व्यतिकरूपो द्रव्यविशेषः । वायुगतभूयोधर्मविशिष्टमेनं शास्त्रीयव्यवहाराय वायुपर्यायेष्वेवान्यतमेन श्वसनशब्देन व्यपदिशामः । अयं पञ्चाशत्कोशपर्यन्तं भूसन्निहितमाकाशमभितो व्याप्नोति । यदिदं भूमेरावरणं श्वसनमण्ड-

लमित्युच्यते । इदमेव श्रुतावन्तरिक्षमित्याम्नायते । ज्योतिःशास्त्रे
आवहस्कन्ध इति च कथ्यते । उक्तं हि श्वसनोऽयं द्विवाणां मरुतां
व्यतिकर इति । तत्र शते २१ भागाः पचेः शेषाः ७९ निवृजस्य
चेति विवेकः । बाष्पापरपर्यायस्य मरुदात्मतापन्नजलस्य अङ्गारा-
म्लस्य चाल्पीयांसो भागा अत्र विद्यन्ते । श्वसनमण्डलस्य सद्भा-
वस्तदुपयोगश्चास्मदीयपूर्वपुष्पैर्निर्धारित एव । तथाह आङ्गध-
राचार्यः—

“नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ।
कण्ठाद्वहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।
पतिवा चाम्बरपीयूषं पुनरायातिवेगतः ।
प्रीणयन्देहमाखिलं व्यापयन् जठरानलम् ।
शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ॥”

इति । अत्र ध्रुवं विष्णुपदाम्बरपीयूषशब्दाभ्यां परिभाषितश्वसना-
वयवभूतं सकलजन्तुजीवनौषधं पचिमरुतमेव हि परामृशत्याचार्यः

प्रकरणवशान्निश्वासोच्छ्वासक्रमं किञ्चिदत्रवक्ष्यामः । उ-
च्छ्वासकाले प्राणिनो मुखविवरेण श्वसनमण्डलात् किञ्चित्प्रमाणं
श्वसनं स्वशरीरान्तराकर्षन्ति । सच श्वसनो मुखविवरेण गच्छ-
न्वक्षसोऽन्तर्भागमासाद्य तत्र सर्वतो विकीर्णाभिः रक्तधमनीभिः
सह सम्पर्कं लभते । तदाच रक्तान्तर्गतस्याङ्गारादिहेयपदार्थस्य,
श्वसनावयवस्य पचेः मिथोरासघटनं जायते । तेन चाङ्गाराम्लम-
रुदुत्पन्न उत्तरक्षणे निश्वासेन बाहिर्निर्गच्छति । एवमुपर्युपरि उ-
च्छ्वासनिश्वासयोः प्रकारेणानेनानन्तकोटयः प्राणिनां प्रतिक्षण
सकलजीवजालोपजीव्यमम्बरपीयूषमिति प्रतीतविरुद्धं पार्चिं श्वस-
नमण्डलात् स्वजीवनायादाय तत्स्थाने विषवत्प्राणिजीवितहर
मङ्गराम्लं निवेश्य मलिनयन्ति श्वसनमण्डलं । एवं सङ्ख्यातीतेषु
प्राणिषु दूषयन्तु कश्चित् परिपवनोपायो न चेत् संविहितोऽभवि-
ष्यन्तूनमचिरादेवान्तरिक्षमिदं विषनिर्विशेषाङ्गाराम्लपरिपूरितम्

मृतायतिपचिविनाकृतात्यन्तमलीमसमजनिष्यत । जन्तुजीवनक-
थापि नाघटिष्यत । ततः कल्पितैव विधिना काचिन्निर्मलीकरण
सरणिः । साचेयम्— मनुष्यादिप्राणिषु स्वशरीरपोषकरक्ता-
न्तर्गतमालिन्यापनोदनाय पचिमादाय अङ्गाराम्लं वितरन्तु तृण
गुल्मलतादयः स्वपुष्पपत्रफलादिनिर्माणाय अङ्गाराम्लमुद्धृत्य
तत्स्थाने पार्चिं निक्षिपन्ति । अङ्गाराम्लादङ्गारभागे उद्धृते शेषः
किल पार्चिरेवेति स्पष्टमेव । अहो विचित्रैव विधेर्विश्वनिर्माणवैदग्धी-
यतो जङ्गमप्राणिनां यदादेयं तत् स्थावरप्राणिनां हेयम् । यत्तु ते
पां हेयं तदिदरेषामादेयं च । एवं स्थावरजङ्गमौ प्राणिनौ अङ्गा-
राम्लपच्यो रूपादेयहेययोर्विनिमयेनान्तरिक्षं, घटकतत्त्वानामुत्क-
र्षापकर्षनिवारणेन एकस्यामेव नियतायां दशायां व्यवस्थापयतः
इति सङ्ग्रहः । वृक्षादिकम्पनो वायुरिति व्यवहियमाणस्तु पदार्थः
श्वसन एवोपाधिद्वशाच्चलनमापन्न इत्यवधेयम् ॥

अथाकाशम्—आकाशस्य स्वभावो नाद्यापि सम्यङ्नि-
र्णीतः । अतिलघुरतिसूक्ष्मतरश्च कश्चिद्व्यविशेषोऽयमिति सङ्क-
ल्पः । कथं तर्हि शब्दगुणकमाकाशं वैशेषिकास्समामनन्ति । प्रकृति-
शास्त्ररीत्या शब्दस्तावन्नाकाशस्य गुणः अपितु श्वसनस्य । शब्द-
स्य श्रवणगोचरीभावप्रकारश्चायम् । कण्ठादिस्थानेषु जिह्वाव्यापा-
रणेन मुखविवरसन्निहितेषु श्वसनपरमाणुषु वक्ता कश्चिदाघातं
जनयति । एवमाहतास्ते श्वसन्निहितानणून् घट्टयन्ति । ते च
स्वानन्तरान् । एवं क्रमेण श्वसनाणवो वक्त्रसमुत्पादितं घट्टनं
स्वस्वानन्तरपरमाणुषु संक्रम्य हस्ताहस्तिकया श्रोतृश्रवणोदर-
गतं श्वसनं नयन्ति । तत्पुनस्तत्र तदिन्द्रियसम्पर्कमासाद्यज्ञान
गोचरतां लभते ।

पृथिवीं प्रसङ्गान्तरे निरूपयिष्याम इति सर्वमनवद्यम् ॥

एवं मयैष रसतन्त्रमहाम्बुराशि

पुनमध्य तस्य जठरादुदहारि कृच्छ्रतु ।

भागः कलां शततर्मापि तस्य नाहन्

कौशिकोऽसदनादिव कोऽपि काचः ॥

॥ शुभम् ॥

॥ जडभरतोपाख्यानम् ॥

पुरा किल महाभागवतः धार्मिकाग्रणीः भरतो नाम राजा समुद्रमेखलामिमां प्रथिवीं शशास । स हि धर्मादनपेतः शास्त्रविहितेन वर्त्मना प्रजाः पर्यपालयत् । अनेकैर्यज्ञादिभिः श्रद्धया भगवन्तं परमकाशणिकमतोषयत् । सर्वाण्यपि कर्माणि फलमनाकांक्षन्नेव कुर्वन् परे बृह्मणि वासुदेव एव कर्तृत्वंभावयन् दिवसान्नैषीत् । अनेनैव सार्वभौमेन सम्यगनुपालितो देशः भारतवर्ष इति संज्ञां धत्ते—एवमयं नरपतिः विशुद्धसत्त्वः विराट्पुरुषमेव अनवरतं ध्यायन् भक्तिपरवशो भूत्वा, विषयविमुखान्तःकरणो बभूव । क्रमेण च आत्मनस्सदृशेष्व्वात्मजेषु पञ्चस्वपि राज्यं विभज्यनिखिलामपि सम्पदं परित्यज्य निस्सङ्गः पुलहाश्रममयासीत् । यत्र हि भगवान् हरिः लोकानुग्रहार्थं सान्निध्यं कुर्वन्नद्यापि परिदृश्यते । यत्र च चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकराति । तस्मिन्नाश्रमपदे कन्दमूलफलादिभिः आत्मानं पोषयन् परमपुरुषमेव मनसा ध्यायन् उपभृतोपशमः परां निर्दृष्टिमवाप । अन्यादृशेन भक्तियोगेन परमाह्लादभरितहृदयः हर्षवेगेन आत्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलकः सर्वमपि विस्मरन् स्वेन क्रियमाणां भगवत्सपर्यामपि न सस्मार । एवं गच्छत्सु दिनेषु एकदाभ्युदिते रवावसौ राजर्षिः महानद्यांकृताभिषेकनियमः प्रणवं जपन्, मुहूर्तत्रयमुदकान्त उपविवेश । तदा काचित् हरिणी पिपासया तमेव जलाशयं उपजगाम । यादृदियमुदकं पिबति तावदेव कस्य चिद्गर्जतः मृगपतेः निर्घातनिर्घोषगम्भीरः लोकभयङ्करः ध्वनिरुदपतत् । तच्छ्रुत्वा प्रकृतिविक्रवा हरिणी भीता चकितं निरीक्षमाणा हरिभयव्यग्रहृदया जलमपिबन्त्येव सहसैवोच्चक्राम । एवं भयात् उत्पतन्त्याः अन्तर्वन्त्या उदराद्रलितो गर्भः स्रोतसि निपपात । हरिणी च गर्भस्रावेण भयेन च खिन्ना यूधात्परिभ्रष्टा कस्याश्चिद्वर्षा वेगेनोत्पत्य ममार । एतत्सर्वमपि निरीक्षमाणस्य राजर्षेः निस्पृहस्यापि मनसि स्रोतस्युन्मग्नस्य बन्धुहीनस्य अतिकृपणां दशां मनुभवतः हरिणशिशोः कृते अजायत का-

चिदनुकम्पा । दयार्द्रहृदयः मुनिः सहसैवोत्पत्य तं हरिणशाबकं जलादुद्धृत्य स्वाश्रमं अनैषीत् । अदर्शयच्च वात्सल्यातिशयं । अह-रहस्तस्य हरिणशिशोः पोषणपालनप्रीणनलालनानुध्याननिरतस्य तस्य राजर्षेः सहजनियमा अपि क्रमशः कुत्राप्यलीयन्त । अहो! हरिणशाबकोऽयं बन्धुविहीनः मातृवियुक्तः मामेव मातृपितृस्था-नीयं शैक्षणमभजत । मय्येवातिविसन्धः निर्भयं चरति । यदा हि भीतो भवति तदा तरलतारकस्सहसा मदङ्कमुपविशति । महान् हि शरण्योपेक्षादोषः । आर्याः साधव उपशान्ताः परार्थे गुरुतरानपि स्वार्थानुपेक्षन्ते । एवं चिन्तयन् हरिणपोते स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् । कुशसमित्पलाशपत्राण्याहरिष्यमाणः वृकादिभ्यः भयमाशङ्क्य मृगपोतेनैव सह वनं समाविशति । श्रान्तश्च तं स्कन्देनोद्बहति । त-मुरस्युत्सङ्गे चाधाय उपलालयन् परां मुदमवाप । क्रियायां निर्वर्त्यमानायां अन्तशलेप्युत्थाय तमेव हरिणशिशुं अभिवीक्ष्य 'स्व-स्ति स्याद्वत्स ते सर्वतः' इति तस्मै आशिषमाशास्ते । यदा हि मृगं उपकण्ठे न पश्यति तदा भृशमुद्विग्नमनाः नष्टद्विष इव तमेवानुश-शोच । अपि हरिणकुमारकं क्षेमेणागतं दृक्ष्यामि । अपि वा वनदेवताः स्वस्ति करिष्यन्ति तस्मै । अपि वृकादयस्तं न हिंसन्ति । हन्त भगवान् अम्बरमणिः अस्तं याति, नाद्यापि मृगपोत आगत्य मां सुखयति । धिक्कामकृतसुकृतं । कदा खलु दर्शनीयैः निजगतिवि-शेषैः मामानन्दयिष्यति हरिणराजकुमारः । याद वा ध्यानसंभीलित-नयनं मां चकितचकितः आगत्य प्रेमसंरम्भेण विषाणाग्रेण विलि-खेत् । यः खलु चापलात् कुशादिकं दूषयन् मया तर्जितः भयेन सङ्कुचितसर्वावयव आसीत् । स हि न कुत्रापि दृश्यते कथं वा मृगदारकं विना जीव्यते । एवं विलपन् आश्रमान्निर्गत्य यावदित-स्ततः हरिणपोतं मार्गयति, तावदघटमानमनोरथः आकुलितहृदयः सहजानुष्ठानादिकं परित्यज्य तमेव मृगदारकं अनुध्यायन् राजर्षिः भरतः कतिपयैरेवाहोभिः प्राणान्विजहौ । अत्रापि च पूर्वजन्मानु-स्मृत्या सह मृगशरीरं । आत्मनो मृगत्वकारणं पूर्वस्मिन् जन्मानि कदाचित्कृतभगवत्सपर्याप्रभावेण अनुस्मृत्य भृशमनुत्प्यानवरतं

आत्मानमेवं निनिन्द । अहो कष्टं ! भ्रष्टोहमात्मवतां मार्गात् । य-
द्विमुक्तविषयाभिलाषः परित्यक्तसङ्गः कृतपुण्यारण्यवसतिः अहं-
श्रवणमननसङ्कीर्तनाराधनानुस्मरणादिभिः परमात्मानं वासुदेवं अ-
नवरतं ध्यायन्नापि बुद्धिमान्द्यान्तु, भवितव्यतया, वा दौर्भाग्यपरि-
णामाद्वा ध्यानयोगात् किञ्चिद्विकल्पनाः एकपद एव हरिणशिशु-
मभिवीक्ष्य सुदूरं मूढं आत्मानं नापश्यम् । हरिणपरिचर्यानिरतेन
मया भगवत्सपर्यां विस्मृता । निस्सङ्गस्य पुनरपि हरिणपोतानुषङ्गः
सर्वथाप्यनर्थमापादयन् मृगयोनौ अनार्यं मामक्षिपत् । हन्त तादृ-
शस्य चित्तवैकल्यस्य फलमद्यानुभूयते । एवं निर्वेदमापन्नः मातरं
सृग्गीं विस्मज्य तमेव पुण्यारण्यं जगाम । तत्रचाविकलस्वान्तः तपो-
धनानां निकट एव हविर्वृक्षादिभिः आत्मानं पावयन् कालं प्रती-
क्षमाणः मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन् परमकारुणिकस्य भगव-
तः कृपावशात् कालेन तदपि मृगशरीरमुत्ससर्ज । अथ कस्यचिद्विजमु-
ख्यस्याङ्गिरसप्रवरस्य शमदमाद्यात्मगुणयुक्तस्य बहवस्सदाचारस-
म्पन्नाः पुत्रा जज्ञिरे । मृगशरीराद्विमुक्तः राजर्षिर्भरतः अन्यजनस-
ङ्गात् भृशमुद्विजमानः कर्मबन्धमोक्षोपायं परमपुरुषस्य चरणारविन्द-
युगलमजस्रं ध्यायन्, उन्मत्तजडान्धवधिरवत् अदृश्यत प्राकृतजनैः
न केनाप्यभिभाषते । न किमपिश्रुणोति । रमणीयं न किञ्चिदपि
पश्यति । पित्रा स्नेहेनभृशं शिक्षितः सत्कृतोप्युन्मत्तवदास्ते । कथं
कथमपि प्रेर्यमाणः भोजनादिकं स्वीकुरुते । यत्र कुत्रापि शेते ।
अधिक्षिप्तस्ताडितश्च न किमपि विकारं दर्शयति । शीतोष्णादिकं
न गणयति । एवं समीकृतसुखदुःखं विगतदेहाभिमानं आत्मजं
निरीक्ष्य तज्जनकः स्वस्थो वायमुन्मत्तो वेति निश्चितुं न शक्नोति ।
तस्य स्वस्थीकरणोपायं बहुधाचिन्तयन्ननधिगतमनोरथः दुरतिक्र-
मेण कालेन गृहीतः पञ्चत्वमगात् । पितरि स्वर्गं याते भ्रातर
एनं जडं अतएव जडभरताह्वयं शीतोष्णवातवर्षेषु अनावृताङ्गं
केदारकर्मणि नियोजयामासुः । केदारकर्मस्वनभिज्ञोपि तत्रैव स्थि-
त्वा सोदरैर्दत्तानि कणपिण्याकफलीकरणादीनि अमृतवदभ्यव-
हरति ।

क्रमशः ।

SRIHARSHA'S RATNĀVALI.

Sanskrit scholars of the West rarely, if ever, now trouble themselves with the classical poetry of Sanskrit Literature. Sanskrit poetry and drama have now no charm for them. Scarcely are their apprentice days over when they fly to the higher altitudes of Vedic regions, and with unabated ardour and perseverance proceed to construct history with the materials furnished by their Vedic studies. In this scientific pursuit, they have hardly time to spare for aesthetic enjoyment. Time was in the earlier days of this century, when scholars like H. H. Wilson could devote themselves with enthusiasm to the study of our poets and dramatists and found enough in them to charm and fascinate, to elevate and refine, when our bards elicited from them unstinted praise and admiration. We are all familiar with what the poet—philosopher Goethe—perhaps the greatest intellect that modern Europe has seen—has said of Sakuntala.

“Wouldst thou the young year’s blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine ?

I name thee, O Sakuntala ! and all at once is said.

Alexander Von Humboldt has said “Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to Kalidasa his lofty place among the poets of all nations.” Elsewhere he observes ‘Kalidasa is the masterly describer of the influence which nature exercises upon the minds of lovers. The scene in the forest which he has introduced in the drama of Vikramorvasi is one of the most beautiful and poetical productions which have appeared in any time.’ Frederick Schlegel remarks, “Of all Indian poetry with which we have become familiar, the Sakuntala is most calculated to impress the student with a sense of the peculiar beauty of that branch of Eastern literature. . . . Tenderness of feeling, genial grace, artless

beauty pervade the whole, and if at times the fondness for an indolent solitude, the delight excited by the beauty of nature, especially the vegetable kingdom, are here and there dwelt upon with a profusion of imagery and poetic ornament, it is only the adornment of innocence. The description is everywhere lucid and unpretentious, the diction, marked by ingenuous simplicity. The lover of poetry may form, from this work, even in a German prose translation divested of the charms of lyric metre, an idea of the genius of the Indian Muse."

Later on, the same critic observes "Tender delicacy of feeling, elegiac love cast a halo over Indian poetry. The legendary minstrelsy of the country is based on the Titanic shapes and forms represented in the Indian rock sculpture in all directions: but the whole is recast in the mould of harmonious softness and is redolent of elegiac sweetness."

We might quote several others to the same effect; but the days of chivalric admiration for Indian poetry are gone. Here is what Prof. Max Muller says of it.

"It was a real misfortune that Sanskrit literature became first known to the learned public of Europe through specimens belonging to the second, or what I called, the Renaissance period. The Bhagavadgita, the plays of Kalidasa, such as Sakuntala or Urvasi, a few episodes from the Mahabharata and Ramayana such as those of Nala and Yajnadattavadha, the fables of Hitopadesa and the sentences of Bhartrihari are no doubt, extremely curious; and as at the time when they first became known in Europe, they were represented to be of extreme antiquity and the work of a people formerly supposed to be quite incapable of high literary efforts, they naturally attracted the attention of men such as Sir William Jones in England, Herder and Goethe in Germany, who were pleased to speak of them in terms of highest admiration ... They are judged now by the same standards as Persians and Arabs, Italians or French; and measured by that standard, such works as Kalidasa's plays not superior to many plays that have long been allowed to rest in dust and peace on the shelves of our libraries."

And again, "Although the specimens of this modern Sanskrit literature, when they first became known, served to arouse a general interest, and serve even now to keep alive a certain superficial sympathy for Indian literature, more serious students had soon disposed of these compositions and while gladly admitting their claim to be called pretty and attractive, could not think of allowing to Sanskrit literature a place among the world—literatures, a place by the side of Greek and Latin, Italian, French, English or German."

But however great our respect to the learned *savant*, however grateful we are to him for his manifold services in behalf of our national literature, we must beg leave to differ from him. He has made Vedic literature his life-study, and with the partiality born of a life's passion, has, we believe, judged harshly of classical Sanskrit.

In elegance of diction, in the richness and variety of metrical harmony, in the play of light and genial fancy, in that nameless grace which forms the genuine flavour of artistic skill, the poetry of classical Sanskrit holds its own with the literary languages of ancient or modern Europe and hardly yields the palm to the *belle letters* of any other literature in point of its humanising influence; and if thousands of readers have been cheered up and elevated, comforted and supplied with the guiding principle of life by Homer and Dante, Shakespeare and Milton, the same can with equal justice be said of Valmiki and Vyasa, of Kalidasa and Bhavabhuti; and the educated Hindu of the present day, trained in English thought and steeped in English ideas, can hardly choose between Sita and Imogen, between Sakuntala and Perdita—provided of course he knows Sanskrit enough to enable him to choose.

We propose to illustrate our position by taking up a drama, admittedly, not of the highest order of merit—the Ratnavali—of which a very competent critic, H. H. Wilson, has remarked "Besides the want of passion and the substitution of intrigue, it will be very evident that there is in it no poetic merit, no gleam of inspiration, scarce even enough to suggest a conceit in the

ideas. The only poetry of the play, in fact, is mechanical.' If it can be shown that even in such a work of inferior excellence there is much that is really good and fascinating, much that can instruct and delight, it goes then without saying that we shall have made out a very strong case for our dramatical literature. We will now begin with a short sketch of the story, keeping as close to the original as possible, so that our readers may have some idea of its nature and merits.

It was the lovely season of spring and Kaus'ambi², the capital of the renowned Vatsa, was merry-making. Her citizens, clad in their very best, were hailing the return of sweet spring with music and jollity and doing honour to the God of love. Merry bands of young men and lovely damsels were parading the streets, singing and dancing. The music of the drum and the buzz of frolic crowds filled all the air. Kubera's capital with her 'gilded domes and trappings gay, had not half the splendour of Kous'ambi; for the city seemed to be one sheet of molten gold. The citizens in their cloth of gold, their glittering ornaments and golden crests, the fragrant saffron powder strewn up in the air by sportive youths, the scented yellow-coloured water discharged through shining syringes on one another in mischievous sport, the soil plashy with the discharged fluid and the tread of numerous feet, and glittering with the scattered powder—all these tended to envelop the whole city in one mass of golden light. Beauteous maids and young men flushed with the intoxication of vernal delights, sported and danced and sang and shrank from the aim of discharged pipes, that sought to drench them mercilessly. It did one's eyes good to behold the peace and good will, the sparkling wit and pleasant raillery, the vivacious outbursts of merriment and laughter that were everywhere visible over the gay concourse of, young and old come forth to play on a sunshine holiday,—a merry band of smiling faces and happy hearts who seemed leagued in a conspiracy to cheat life of its stings, who were making the most of the present, without any thought for the morrow or, a longing, lingering look behind.'

(To be continued)

2. 'The site of Kansambi Buchanan supposes to have been that of the ruins ascribed to Hastinapur, but it was probably lower down in the Doab, bordering upon Magadha on one side and Kosala on the other..... The city so named was probably not far from Allahabad'—Wilson's Hindu Theatre Vol. II

THE PURUSHASUKTA—(Continued).

RIK. I.

हरिः ओ ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सभूमिर्विश्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठदङ्गुलम् ॥

Purushah—The Supreme Being, *Sahasrasīrsha*=hath a thousand heads, *Sahasrākshah*=hath a thousand eyes, *Sahasrapāt*=hath a thousand feet; *Sah*=He, *Bhumim*=the Universe, *visvatah*=on all sides, *vritvā*=pervading, *das'āngulam*=to the extent of ten inches, *atyatishat*=lay beyond.

The Supreme Being hath a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet; pervading the Universe on all sides, He lay beyond it to the extent of ten inches.

The whole Universe of existing things animate as well as inanimate is regarded as the body of Purusha—the Supreme Being. Hence the eyes of all living beings are His; their heads, His heads; their feet, His feet. He is thus spoken of as having a thousand eyes &c. *Thousand* is here used for *Countless* by what is called *Upalakshana*. *Upalakshana* is defined as स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम् i. e. the implication of something not expressed in addition to that which has been expressed. *Das'āngulam* is also used here by way of *Upalakshana*. All that is meant is that the Supreme Being is something *over and above* this Universe, which forms only a part of Him.

RIK. II.

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानः यदन्नेनातिरोहति ॥

Idam=this, *Sarvam*=all (is), *Purushah eva*=the Supreme Being alone, *yat*=what, *Bhutam*=existed in the past, *Yad cha*=and what, *Bhavyam*=shall come into being, (all that is He alone); *Uta*=Besides, (He is), *Is'annah*=the Lord, *amritatvasya*=of immortality; *Yat*=for the reason that, *annena*=for the sake of distributing the reward (of the former actions of all beings), *atirohati*=He assumes the form of the Universe.

All this Universe that *is*, all that has been and will be—every thing is the Supreme Being alone—is nothing but a fraction of Him. He is, besides, the Lord of Immortality, since He assumes the form of the Universe only to enable all beings to reap the reward of the former deeds.

COMMENT:—

This Universe is *material* and *perishable*. The Supreme Being is *spiritual* and *imperishable*. What then is the meaning of saying that this perishable Universe is nothing but Him? This Rik answers this question and says:—Puruṣa—the Supreme Being—is really the Lord of immortality. But He transforms a part of Himself into the visible Universe around us, only to enable all living beings to reap the reward of their former deeds. It is only a *part* of Him, that is thus transformed. Puruṣa exists *simultaneously* in both the forms. A portion of Him is seen in the form of this Universe; but in addition to this visible manifestation of Him, the Supreme Being exists in His *immortal*, spiritual form,—if the word *form* can be used to denote His Essence. Matter in its various modifications and the individual souls in their several stages of evolution are all constituents of Brahman's (the Supreme Being) nature. But in what sense they are His constituents—this the present Rik leaves an open question. S'ankara's view is this: A certain power called Māyā is associated with Brahman. When Brahman is associated with this *S'akti*-Māyā—he is called Is'vara. What this Māyā really is, it is difficult to say. It is the indefinable cause which, by association with Brahman projects the appearance of a material world comprising distinct individual existences. Māyā, by a progressive evolution, modifies itself into the several material elements and the bodily organs of various living beings. The individual souls are really portions of the Universal Brahman, which have been brought by Māyā under her influence and which, under the material encumbrances imposed by Māyā, are unable to realise their true nature and so have come to regard themselves as separate entities distinct from the Universal soul. Thus it is that souls which are only portions of Brahman are conditioned, individualised and enveloped in a material case by Māyā and become *agents* and *enjoyers*. The actions of these souls have their merit and demerit,

whose fruits they are to reap in a series of future existences. At the end of every Kalpa the whole material world is merged into Māyā and the individual souls lie in a latent state. But the fruits of their Karma have not yet been exhausted; so when after the *pralaya* a new world is evolved out of Māyā, these souls once more enter the cycle of birth and rebirth. They are finally released from this coil of Samsāra when they realise their real nature and their absolute identity with the universal soul and the illusory restrictions imposed by Māyā. True knowledge, as taught by *S'ruti* and learned from the Āchārya after a preliminary course of self-sacrificing discipline, leads to this realisation and such realisation brings about the extinction of the seed of Karma and final emancipation from Māyā's thralldom.

This, in brief, is the teaching of S'ankara. The visible universe around us consists of two distinct elements—matter and spirit (Jīva). Matter is evolved Māyā and Māyā, whatever its essence may be, is but a power of Brahman. And Jīva is only Brahman conditioned by Māyā. Thus both matter and spirit are really parts of Brahman.

According to Rāmānuja, matter and souls have come out of Brahman and cannot exist without him. He pervades all matter and all souls and rules them. During the *pralaya*, matter and souls are reduced to a subtle state and are absorbed into the Lord, in whom they remain in a nascent condition devoid of individual distinctions. They do not however become one with Brahman. They are *within* Him but yet separate. After the *pralaya*, through the will of the Lord, creation begins anew; primary matter passes out of Him and becomes evolved into gross matter and the souls which had lain within Him in a Samkocha or contracted form expand and impelled by their former deeds enter into connection with matter. Severance of this connection with matter is brought about by true knowledge and then the souls retaining their individuality, remain for ever in a state of unalloyed bliss, *in* Him, yet *from* Him. Though thus according to Rāmānuja, both matter and souls are distinct from Brahman and retain their distinctive character through eternity, they have sprung out of Him, they are pervaded by Him, they are, as it were, His body. He is the

spirit that lives and breathes within them all and supplies their motive power. It is in this sense that the universe of matter and spirit is said, by the Vis'ishtādvaitins to form part of the Supreme Being.

यदन्नेनातिरोहति— *Yad annena atirohati*. Muir translates the expression thus *— 'Since (or when) by food he expands, Colebrooke also translates it by 'He grows by nourishment'. अन्न (anna) means food or nourishment. But to say that the Supreme Being expands by food or grows by nourishment makes no sense. The expression is pregnant with meaning. It serves to reconcile the inconsistency between the two preceding statements—(1) All this (perishable) Universe is He alone (2) and yet He is the Lord of immortality. And it shows, for what purpose the Immortal Lord also comes to assume this transient form. We have, here as elsewhere, followed Vidyāraṇya and it is difficult to see why his interpretation has failed to commend itself to these scholars, unless perhaps it be that Vidyāraṇya's commentary was hardly available in their days; and again this interpretation is based on the theory of re-birth (Janmāntara and Karma)—any reference to which theory western scholars have agreed not to find in the Rig Veda.

RIK. III.

एतावानस्यमहिमा अतोऽज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥

Etāvan=(The Universe) of such extent, *asya*=(is) His, *mahimā*=manifestation of power or glory; *cha*=and, *Purushah*=The Supreme Being (is), *jyāyān*=much greater, *atah*=than this, *vis'vā*=visvāni=all, *bhūtāni*=things that exist, (are) *pādah*=a fourth, *asya*=of Him. *Asya*=His, *tripād*=three-fourths, *amritam*=being immortal and changeless, *divi*=(remains) in self-luminous effulgence (as Brahman).

This Universe of existing things, together with all that *was* and *will be* is only a manifestation of his power or glory, not His real nature. For all existing things are but a quarter (a very small fraction) of Him, while (three-fourths or) the greater part of Him remains immortal and changeless as the Self-luminous Brahman.

(To be continued)

LITERARY JOTTINGS.

With the clue furnished by Houen Thsang in the account of his travels in India, Dr. Fuhror has been able to fix with certainty the birth place of Gautama Buddha. It is in Nepal Terai. The place was overgrown with shrubs for miles. But excavations were undertaken on a large scale by the learned doctor under the patronage of the India government and the doctor succeeded in unearthing a well preserved inscription of Asoka. It has since been deciphered by scholars like Dr. Buhler and it states that Asoka came to this very place about 20 years after his coronation, and erected several stupas and a column on the very spot where Lord Buddha was born. There are many more valuable inscriptions in the spot to be unearthed and deciphered, and archeological discoveries of very great importance are expected to be made in the course of the investigations. All thanks to the Government for their enlightened munificence and all praise to the doctor for his successful exertions.

* * *

In a speech at the distribution of prizes to the deserving students of the Sanskrit College, Calcutta, Dr. Martin L. L. D. remarked that the Sanskrit language was marvellously expressive, singularly adapted to all phases of thought, the passions and emotions of philosophy, the technicalities of law and rhetoric and the hidden mysteries of religion. Many a modern Hindu feels proud of these remarks, vaunts them to the world with an air of superiority, delivers himself, on the platform, of a few platitudes on the beauty and grandeur of his mother tongue, the sublimity of the Upanishadic conceptions and all that sort of high-falutin'. There, he thinks, his duty ends and he quietly reverts to his money-grubbing avocations. He rarely thinks of himself studying the language or mastering its intricacies. He talks very learnedly of his Vedas, his religion, his philosophy and very proudly of Sanskrit poets and writers. But he is content to take all these things at second hand, from foreign writers on the subject. We wish he talked a little less of Sanskrit and read a little more of it.

Rai Bahadur Sarat Chandra Das C. I. E. has published a book called 'The Indian Pandits in the land of snow.' The author describes in the book the labours of Indian Buddhists in the propagation of Buddhism in Tibet and other places. Among other things he treats of the introduction of Buddhism in China along with Brahmanical astronomy, the origin of Lamaism &c. The author is peculiarly fitted for the task he has undertaken, as may be seen from a perusal of the proceedings of a special meeting of the Buddhistic Text Society of India held at Darjiling on November 4, 1896, from which we make the following extracts:—Mr. Livingstone, in the course of his speech said that there was no doubt of the good done by great travellers and the benefits conferred upon civilization by such explorers as *Rai Sarat Chandra Das Bahadur* was incalculable. After giving several illustrations of the benefits of travel in the promotion of knowledge the speaker proceeded to dwell upon the *Rai Bahadur's* explorations and researches in a very complimentary strain, and likened that gentleman to Dr. Livingstone.

The Honorable Sir Griffith Evans K. C. I. E, in his speech, referred to the enlightened Lamas, who were present and said that he rejoiced that the British government was now able to prove to such enlightened men that in their desire to open intercourse with Tibet they were actuated by no desire to disturb the country and its rulers, but only prompted by a wish to promote trade, and also by an intellectual desire to learn as much as possible of northern or Tibetan Buddhism. He referred to Sir Alfred Croft whose good qualities were known to all present, most of whom were his personal friends. He had done great work in India as they all know, during his tenure of the post of Director of Public instruction, which he had held for 20 years. He it was who first realized the possibility of penetrating into Tibet in order to get access to Buddhist records. There had been no intercourse with that exclusive country for nearly a century before Sir Alfred Croft's time, not since the Governorship of Warren Hastings who indeed had succeeded for a time in opening up communication, but he was an exceptional man and one who pretty generally succeeded in getting his own way. In the present day the credit was due to Sir Alfred Croft and was

one of the many good things which the public owed to him. He realised the possibility of training some of our Indian subjects, instructing them in the Tibetan language and sending them over the border. Government allotted funds for the purpose and the result was that *Rai Sarat Chandra Das, Bahadur*, devoted himself to the work. He was the only man who had succeeded in so mastering the Tibetan language that he would be welcomed by the Tibetans themselves. His perfect knowledge of the language was his passport, and he had succeeded in going where no one but himself could pass. In the course of his travels, he had to cross stupendous mountain ranges on levels of eternal snow. He had shown himself gifted with the greatest physical endurance. He could speak from his own personal knowledge as to the *Rai Bahadur's* power of endurance as he had been in his company to the borders of Tibet in 1884 during a journey involving much fatigue and exposure. The *Rai Bahadur* had a delight in hardship and adventure which was quite European. It was due to his capacity for overcoming difficulties as well as his great learning that he had been able to penetrate where he had been and return to give the result of his explorations. And it was due to Sir Alfred Croft that the opportunity had been offered him of displaying his powers in so worthy a cause.

Sir Alfred Croft remarked that his position as President of the Buddhist Text Society was a peculiar one, for he regretted to say that he was entirely ignorant of Buddhist Texts. But to the great knowledge which *Rai Sarat Chandra Das Bahadur* had enquired the world was much indebted. It was to his researches that the Tibetan books now before the world were due. The books issued from and now being printed in the Government press at Darjiling were of European interest. He referred to the recent article in the *Academy* on the subject of Buddhist Texts and said that such articles had been rendered possible by the explorations and researches of the *Rai Bahadur*. It was a source of great satisfaction to the speaker that he had been able to help this work from the beginning. No such Society as the Buddhist Text Society was possible without Buddhist books and therefore to *Rai Sarat Chander Das, Bahadur* was due its success. The object in sending *Sarat Chander* to Tibet had

fully succeeded. He had been able to interest the rulers and the Lamas in his work, and he had brought back a *yak* load of Buddhist books of the utmost value. The result of the exploration had been manifested in two ways. *Rai Sarat Chander's* researches had resulted in a large number of papers on the religious philosophy and history of Tibet, many of which had been published in the proceedings of the Asiatic Society; and the Tibetan books now being published would be of the utmost value to the learned world of Europe.

CURIOSITIES OF SANSKRIT LITERATURE.

King Bhoja of Dhar is said to have entertained many learned Pandits at his court. Many stories are current of his learning and liberality. Tradition places many of the eminent poets of our literature as contemporaries of the king. The king, it is said, used to propose *Samasyas* to be responded to by his court poets. The answers given by these are likely to prove very interesting to readers of Sanskrit. No historic importance can be attached to many of the anecdotes related below; but they are ingenious and instructive. And we therefore propose to give a few of them here.

Bhoja was once sitting with three of his poets. The sun was setting and he wished to see how each of them could describe sunset within one line of a stanza and so he began:—

परिपततिपयोनिधौपतंगः

‘The Sun sinks into the Western Sea’.

Bana who was one of the three gave the next line thus:—

सरसिरुहामुदरेषुमत्तभृंगः

‘The maddened bee, into the midst of the lotus flower’.

Mahesvara Kavi, another of them, gave the 3rd line:—

उपवनतरुकोटरेविहंगः

‘The bird, into the hollow of the garden-tree’.

The last line was Kalidasa's finishing stroke:—

युवतिजनेषु शनैःशनैरनंगः

‘The Lord of Love, gently creeps over young damsels’.

* * *

On another occasion the learned king is said to have requested Kalidasa describe the evening twilight in a full verse; and Kalidasa responded off-hand:—

व्यसन्ननिव विद्या क्षीयते पंकजश्रीः

गुणिन् इव विदेशे दैन्यमायान्ति भृंगाः ।

कृतपतिरिवलोकं पीडयत्यन्धकारः

धनमिव कृपणस्य व्यर्थतामेति चक्षुः ॥

‘The splendour of the lotus fades like the learning of a vicious man; the bees for want of refuge look helpless like good men in a foreign land; darkness troubles the world like a wicked despot; and the eye becomes useless like the wealth of a miser’.

* * *

Here is a quaint conceit fathered upon Kalidasa. Foreigners can see no beauty in such ideas; but Hindu minds regard them as a regular treat, and we believe, not without reason. The poet eulogises his patron in the following stanza:—

विद्वद्राजशिखामणे तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः

कैलासंच निरीक्ष्य तत्रलघुतां निक्षिप्तवान्पूतये

उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मृग्धिगंगाजलम्

तस्याग्रे फणिपुंगवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥

‘O, thou! Chief among learned kings, Brahma, the Creator, wishing to ascertain the weight of your fame, put it in one scale and in the other placed the mountain Kailasa. Seeing the mountain lighter, he put the white bull over it. Even this did not do. He then placed over the bull the God Siva with his consort Uma. Still the other scale was heavier. He then put the waters of the Ganges over the head of Siva and then the serpent chief on his crest. Still not succeeding he made a desperate shift and placed the full moon over it’.

There are many things to be noted in this stanza:—

1. *Fame* is regarded by Sanskrit poets as something white and it is a convention with them to compare it to white

things. The things (including persons) placed against fame are all of them white and great.

2. It implies that the king is more famous than the God Siva himself and suggests that the God came to live in a silver mountain where the silvery Ganges and the brilliant moon as if only to make himself equal to this mortal king !

Once upon a time a poet with his wife, son and daughter-in-law, (it was a family of poets) once came to the court of Bhoja. The king as usual proposed a samasya:—

क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ।

‘Success depends on the man, not on the tools’.

The old poet’s response was:—

घटो जन्मस्थानं मृगपरिजनो भूर्जवसनं

वनेवासः कन्दादिकमशनमेवं विधगुणः ।

अगस्त्यः पाथोधिं यदकृतं कराम्भोजकुहरे

क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

‘The sage Agastya was born in a pot; the deer is his attendant; a bark, his dress; forest, his habitation; and herbs, his simple food; he once drew up all the waters of the Ocean into his palm and lo! they were barely enough for a corner of his palm!’ Hence ‘Success depends on the man, not on the tools’.

His wife thus responded.

रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्ततुङ्गाः

निरालम्बो मार्गः चरणविकलः सारथिरपि ।

रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः

क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

‘The chariot has but a single wheel, the reins of the seven horses are serpents! the way lies through the vacant air, and a lame driver to boot! and yet the Sun ‘does’ the journey over heaven’s vast circuit in 24 hours. Hence ‘success &c. &c.’

The son delivered himself thus:—

विजेतव्यालंका चरणतरणीयो जलनिधिः

विपक्षः पौलस्त्यो रणभुवि सहायाश्च कपयः ।

पदातिर्मर्त्योऽसौ सकलमवधीद्राक्षसकुलं

क्रियासिद्धिः सत्वे भवति महतां नोपकरणे ॥

(To be continued)

जडभरतोपाख्यानम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अथ कदाचित् कश्चिद्वृषलपतिः अपत्यकामः भद्रकाल्यै तं नरप-
शुमुपहारीकर्तुमभूत । देवाद्वन्धनान्मुक्तस्य पशोः पदवीं तदनु-
चराः अनुधाव्य तमसावृतायां निशि निशीथसमये अनासाद-
तपशवः मृगवराहादिभ्यः केदारं रक्षन्तं द्विजवरं ददृशुः । “अन-
वद्यलक्षणोयं नरः । अस्मिन्नुपहारीकृते भर्ता नियतमेव इष्टसिद्धिं
प्राप्स्यते” इत्यांकलय्य परमाह्लादभरिताः तं पाशैर्बद्ध्वा चण्डिका-
गृहं निन्युः । तत्र च तं विधिनाभिषिच्य महार्हेण वाससा आ-
च्छाद्य मृष्टान्नभोजनं दत्वा, स्रक्चन्दनादिभिरलंकृत्य धूपदीपादि-
भिरभ्यर्च्य पणवादिवाद्यघोषैः तं पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरतः उप-
वेशयामासुः । वृषलराजोपि तद्विधिरेण करालां प्रीणयितुं तीक्ष्ण-
धारं कृपाणं करे गृहीत्वा व्यापादयितुमुद्यतोभवत् । तदानीमपि
निर्विकारः प्रसन्नवदनः जडभरतः किमप्यजानान इव तस्थौ ।
तमोगुणप्रधानैर्वृषलहतकैर्बलित्वेन पुरतस्थापितं भगवन्माहिम्नाच्छा-
दितं बृहन्नवर्चसं बृहन्नर्षिं दृष्ट्वा तत्तेजसा भृशं तप्यमाना चामुण्डा
“क इमे वराकाः बृहन्निष्ठमुपहारीकर्तुमिच्छन्ति”, इति राष-
कलुषितनयना स्वाधिष्ठानादुत्पत्य तमवासिं हठादाकृष्य, तेषां
वृषलहतकानां शिरांसि छित्त्वा, रुधिरमापीय तस्मात् बृहन्तेजसो
भीता सुदूरमपासरत् ॥

जडभरतः तादृशेपि समये न हर्षं अवाप परन्तु तस्मात्प्रदे-
शात्पूर्वदेव वनं गत्वा कन्दमूलादिभिः आत्मानं वर्तयन् विराट्-
पुरुष एव न्यस्तचित्त आसीत्—एकदा कश्चित् रङ्गगणो नाम
राजा शिविकां आरूढः कपिलमहर्षेः आश्रमं जगाम मार्गे च महतीं
अरण्यानीं प्रविष्टः शिविकावाहकेष्वेकतमस्यास्वस्थतया तस्मात्प्रदे-
शात् गन्तुं न शंशक । तस्यानुचराः इतस्ततो गत्वा यदृच्छया

चरन्तं उन्नतस्कन्धं पीवरतनुं एनं महर्षिं दृष्ट्वा तत्प्रभावं अजानन्तः
 'अयमेवालं शिविकावहनाय' इति मनसि कृत्वा तं बध्वा राज्ञः
 समीपमानाययामासुः । सोपि तन्माहिमानं अविज्ञाय 'अयमेव
 तत्र नियुज्यतां' इत्यन्वयुक् । एवं हठात् शिविकावहनेनियुक्तः मह-
 र्षिः अग्रतः शिविकां स्कन्धेन उवाह । परं मार्गे गच्छन् परमका-
 रुणिकतया पिपीलिकादीनां हिंसां परिहरन् मन्दम्पन्दं जगाम ।
 राजा तु शिविकायाः मन्दगमनेन वाहकानां स्खलितगत्या च
 भृशं खिन्नः द्रुतं गन्तुं आज्ञापयामास । परं तस्यानुचराः अग्रगस्या
 चिरान्नियुक्तस्य वाहकस्य दौरात्म्यादेवं भवति । स तु बलिष्ठः—
 तदतिक्रमणे न वयं प्रभवामः—इति विज्ञापयामासुः । तदाकर्ण्य
 भूपः स्वयमेव शिविकाया अवरुह्य तं बहुधा निनिन्द । महर्षिः
 क्रुद्धेन राज्ञा कशया अभिहतः तप्यमानं शरीरं दृष्ट्वा तव गतिरी-
 दृशी सखतां' इत्युक्त्वा तूष्णीमासीत् । तच्छ्रुत्वा भूपतिः भीत-
 भीतः 'अहो! असौ विमुक्तदेहाभिमानः कश्चित् ब्रह्मनिष्ठः मह-
 र्षिः अज्ञेन वित्तमदमत्तेन नृशंसेन विषयमोहमुग्धेन मया बहुधा
 दूषितः ताडितश्च । किं करोमि—महति नारके पातितोऽस्मि । अ-
 थवा अस्य महात्मनः कृपैव मे शरणं—इति दृढं निश्चित्य तस्य
 महर्षेः पादयोः आत्मानं निपात्य भगवन् तमसावृतं कृत्याकृत्य
 विवेकमूढं अनार्यं महत्स्वपराद्धं मां त्रायतां—इति बहुधा प्रार्थया
 मास । परमकारुणिकः महर्षिः तं दयया अनुगृह्य तत्त्वं उपदिश्य
 तेनैव सह पुनरावृत्तिरहितं अक्षयं वैष्णवं धाम प्रपेदे ।

पुरा किलेदं भारतवर्षं अङ्गवङ्गकलिङ्गादिषट्पञ्चाशत्सङ्ख्या-
 केः देशैः पृथक्पृथग्विभक्तं तत्तदधिपैः क्षत्रवंशसम्भवैः भूपैः शास्त्र-
 विहितेन वर्त्मना पर्यपाल्यत । परमिमे भूभुजः परस्पराभ्युदयमत्
 सरिणः ईर्ष्याकलुषितहृदयाः अन्योन्यमयुद्धान्त । दुर्बलो बलवता
 विजिग्ये । बलवानपि बलवत्तरेण राज्ञा अभ्यभूयत । सोपि ब-
 लिष्ठेनान्येन केन चित्पराजीयत । पराजिताश्च बहवः अन्यदेशी-
 यैः म्लेच्छादिभिस्सम्भूय तमपि बलिष्ठं नाशयामासुः । एवं दत्ता-
 न्तराश्च यवनाः, म्लेच्छाः, हूणादयश्च प्रथमतस्साहाय्यकरणव्या-
 जेन बलिष्ठान् विजित्य स्वयमेव तानि राष्ट्राण्याचक्रमुः । स्वदा-
 यादान् हन्तुमुद्यतेन केन चिन्मण्डूकेनाहूतः कृष्णसर्पः यथा सर्वा-
 नपि मण्डूकानभक्षयत्तथैव हूणाश्च कैश्चिद्राजन्यैराहूताः क्रमेण सर्वान्
 क्षत्रियान् नाशयामासुः । 'बलो राजा पृथिवो' इति लोकन्या-
 योप्येवमेवोदभूत् । पुरुषकारं दूरीकृत्य 'दैवं दैव' मितिमन्वाना-
 अस्मद्देशीया जनाः 'एवमेव भगवता पूर्वमेव विहितं । ललाटलि-
 खिता रेखा परिमार्ष्टुं न शक्यते । कालोऽयं कलिः पापभूयिष्ठः
 म्लेच्छादीनामेव विजयं ददाति' इत्येवमसन्तः परैरभिहन्यमानान्
 राजन्यानुपैक्षन्त । अवशिष्टानपि क्षत्रजातिप्ररोहान् वृषल इत्येव
 निश्चिक्वुः । 'नन्दात्परं निक्षत्रियाभवदियं मेदिनी' इत्यमन्वत ।
 एवं स्वदेशीयरूपेक्षितास्सामन्तैरन्योन्यमत्सरिभिः निर्दयं परित्यक्ताः
 अन्यैर्विजातीयैः आस्साकीनसमयप्रतीपगैस्सर्वतः अभिहन्यमानाः
 सर्वेपि राजन्याः क्रमशो भग्नाः क्षाणिश्च बभूवुः इत्यत्र न किमपि
 चित्रं । यथैव स्मृतिपथातीते काले अस्मत्पूर्वपुरुषैरार्यैः इतरदेशा-
 दागतैः एतद्देशनिवासिनो जनाः सर्वतः पराजिताः गिरिदुर्गेषु
 विद्राविताश्च बभूवुः, तथैव वयमपीतरदेशादागतैः म्लेच्छादिभिः
 पराजिताः' इत्येवगन्तव्यं । कोऽयं मृषावादी "वयमार्याः इतर-
 देशादागताः, नास्मिन् भारते वर्षे अस्मत्पूर्वपुरुषाणां निलयः ।

परन्त्वयं देशो जितस्तैः आक्रान्तश्च" इति वदति? भो! अश्रद्धे-
यमस्य वचनं । श्रुतिषु तथा नोक्तं । शास्त्रादिष्वपि न दृश्यते । स्मृ-
तिषु न पठ्यते । आचार्यैः नाभ्युपगम्यते । सर्वथा न तथ्यमिदं
वचनं । यावदिदं निश्चायकैः प्रमाणान्तरैः सुदृढीक्रियते । तावद्वयं
न विश्वसिमः । इति बहुधा आस्माकीनपण्डिता वदन्त्युः । अत्र
विषये पाश्चात्यपण्डितैः श्रुतिरेव प्रमाणीक्रियते । श्रुतिवचनैरेव
सम्यङ्निर्धारितैः अस्मत्पूर्वपुरुषाणामितरदेशादत्रागमनमनुमीयते ।
“आः केयं विभीषिका! श्रुतिर्न कदापि अस्मिन् विषये प्रमाणी-
भविष्यति" इत्येवं वादिनं पण्डितमाक्षिप्यान्त्यो ब्रूयाद् “भो! वि-
धवायाः पुनर्विवाहकरणे स्मृतिरेव प्रमाणीक्रियते आधुनिकैः । तथा
चेत् श्रुतावस्मिन् विषये प्रमाणसद्भावे कः संशयो भवतां इति ।
अन्यः कश्चित्पण्डितः यदि हूणानां श्रुतौ प्रावीण्यमभविष्यत्,
तर्हि श्रुतावपि प्रमाणवचनानि अलप्स्यन्त" इति वदेत् ।
अपरः कश्चिदुच्चैरेवं हसेत् “अनादिनिधनो अपौरुषेयी श्रु-
तिरपि सहस्रद्वितयहायनेभ्यः पूर्वमेव कैश्चिद्रोपैः ऋषिनामकैः
कविभिः विरचिता" इति श्रुतिप्रमाणेनैवानुमातुं सर्वत्राप्युद्धोषितुं
च ये समर्थाः तेषां किमिदं दुष्करं इति । तेषां मध्ये कश्चिन्मतिमा-
नेवमपि वदेत् । यथा तथा भवतु । जाल्या हूणा अपि अस्मद्वैर्वाण्यां
कृतपरिश्रमाः महता धनव्ययेन सर्वेषामुपकाराय अस्माकमादरा-
भावेन शिथिलीभूतान् ग्रन्थान् सम्यक्परिशोध्य मुद्रापयन्ति बहवः
पाश्चात्यपण्डिताः । तैर्मुद्रिता ग्रन्थाः अपशब्दरहिताः सुबद्धाः दृढे
रमणीये च पले स्फुटाक्षरा विराजन्ते । अस्माभिः ग्रन्थाक्षरे आन्ध्रलि-
प्यां वा मुद्रिताः ग्रन्थाः पत्रदरिद्राः अस्फुटवर्णाः अपशब्दबहुलाः
वक्रपङ्क्तयः सर्वेषामपि नश्वरत्वद्योतने दृष्टान्तायमाना वर्तन्ते । अस्म-
दीयाः पण्डिताः लेखकप्रमादपूर्णं एकं ग्रन्थमवलम्ब्यालस्येनाकृत-
परिश्रमाः मुद्रापयितुं यतन्ते । पाश्चात्यास्तु महता धनव्ययेन परि-
श्रमेण च सर्वत्राप्यन्विष्यान्विष्य एकस्यैव ग्रन्थस्यानेकपुस्तिकाः
तत्रतत्रार्जायेत्वा सम्यग्विशोध्य पाठभेदान् वाक्यभेदांश्च सम्यगव

धार्य स्वरसं मूलप्रकाशयान्यान् अधः मुद्राप्य प्रकाशयन्ति । तेषां
मुख्यमैरधुना चत्वारोपि वेदास्सस्वरं सपदपाठं व्यख्याभिः सह
सम्यङ्मुद्रिताः भ्राजन्ते । सर्वत्रापि गुणा एव श्लाघनीयाः । केन
हेतुना अस्मत्पूर्वपुरुषाणामितरदेशादत्रागमनमनुमीयते तैः । कश्च
तेषां सिद्धान्तः । इत्यवधार्यतां इति ।

संस्कृतभाषानिपुणैस्संस्कृतपण्डितैरेवं सिद्धान्तितं । कदा-
चिदस्मत्पूर्वपुरुषा भारतवर्षस्यास्य उदीच्यां कस्मिंश्चिदुन्नते
गिरिप्रान्तदेशे अवसत्सुः । तत्र च जनबाहुल्याद्वासयोग्यं स्थान-
मलभमानाः सङ्घशः देशान्तरेषु निलयं मृगयन्तस्सर्वतो जग्मुः ।
बहवः प्रतीचीं गत्वा पारसीकानभिजग्मुः इतरे तु दक्षिणां
दिशं गत्वा भारतवर्षस्यास्य प्रतीचीप्राकारायमानान् हिन्दु-
कोशगिरीनातिक्रम्य प्रथमतः सिन्धुनदीपरिसरे कृतनिलया
वभूवुः । क्रमेण च वितस्ताशिक्रीशुतुद्यादिपञ्चापि नदीस्तीर्त्वा
तत्रत्यान् दस्यून् विजित्य तान् देशानाचक्रमुः । तदनन्तरं च गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनिकटविषयान् प्राप्य तदीयस्थलजलरामणीयकादि-
भिः आहृतस्वान्ताः शत्रून् पराजित्य तत्र तत्र कृतवसतयः अपर्याप्त-
हृदयामोदाः तासां पुण्यनदीनां प्रभावं बहुधाजगुः । तान्येव गाना-
नि ऋक्छन्दोगरूपेण तेषां वदनारविन्दाभिरर्गलं प्रसुप्तुवुः । ततश्च
सर्वापि निकटभूमिमाक्रम्य विन्ध्यहिमागयोरन्तरं देशं स्ववशी-
चक्रुः । त इमे देशाः क्रमेण ब्रह्मावर्तः ब्रह्मर्षिदेशः मध्यदेशः आ-
र्यावर्तः इति संज्ञाः लेभिरे । तदानीं सर्वत्रापि शत्रुभूयिष्ठतया पश्वा-
दीनां रक्षणे जागरूकाः शत्रूणां हिंसां पशूनां अवनं चोद्दिश्य दे-
वान् तुष्टुवुः । तेषु देवेषु वरुण एव प्रथमः । स एव वृष्ट्यादिभिः
महीं सस्यवर्ती वित्तपूर्णां च करोति । पशून् रक्षयति । दस्यून् नाश-
यति । अन्नं ददाति । ऋतूनां हविः स्वीकुरुते । पितृदेवान् उत्तमं पदं प्रा-
पयति । दिवाकस्मिन्शाकरौ दिवि प्रेरयति । हिरण्यमेन रथेनानवरं

1. Hindukush mountains. 2. The Sutli, The Biars, The Ravi &c. &c

सञ्चरति । अपुत्राणां सन्ततिं जनयति । अग्निः द्वितीयः । स हि देवानां मुखं । प्राचीनैः नूतनैरपि ऋषिभिः स्तुत्यः । इन्द्रस्तृतीयः । वायुस्तुरीयः । इतरे च बहवो देवाः तत्र तत्र स्तूयन्ते ।

एवं आर्यावर्ते वसतां अस्मत्पूर्वपुरुषाणां मध्ये अनेके मेधाविनः ऋषयो भूत्वा शत्रुभूयिष्ठेस्मिन् देशे सर्वेषां आर्याणां रक्षणार्थं देवताराधननिरताः क्रतुभिः ऋग्भिश्चानवरतं देवताः पूजयन्तः तस्थुः । एतादृशधर्मनिरताः ब्रह्मणो मुखत्वेनोदाहृताः ब्राह्मणा इति संज्ञाः लेभिरे । प्रतापशालिनश्च बहवः शत्रुर्हिसापरिहारार्थं अजस्रं जागरूकाः धनुर्बाणपाणयः तस्थिरे । त एतेबाहुर्वीर्यसम्पन्नाः बाहुजत्वेन निरूपिताः क्षत्रधर्ममवलम्ब्य क्षत्रिया बभूवुः । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यवर्धनमेव मुख्यं धर्ममाश्रित्य अनेके वाणिज्यार्थं जङ्घावलं अवलम्ब्य इतस्ततः सञ्चरन्तः ऊरूजा इति वर्णिताः वैश्या इत्यादिभिख्यां अलभन्त । तैः पगाजिताः तत्पादमूलमेव शरणमभिप्रपन्नाः तत्परिचर्यामेव जीवितफलत्वेन मन्यमानाः एतद्देशनिवासिनः जनाः केचन शूद्राः आसन् ।

पूर्वोक्ताः अस्मत्पूर्वपुरुषाः स्वस्वधर्मेणैव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या बभूवुः । ते सर्वेपि आर्यावर्तनिवासात्पूर्वं समानधर्माणः समानसंस्कारादयः अविदितोच्चनीचभावाः द्विजाः अवर्तन्त । वर्णाश्रमव्यवस्था तु तेषां आर्यावर्तनिवासात्परमेव उदभूत् । त्रयोपि वर्णाः अद्यापि द्विजा इति अभिख्यां बिभ्रति । यज्ञोपवीतधारणादिकं सर्वेषामपि द्विजानां समानो धर्मः ।

क्रमेण च तत्तद्धर्मानुवर्तिनां अपत्यानि तदपत्यानि च तद्भोजनानिभूत्वा जात्या ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याश्च बभूवन् । कदाचित् मतिमतां क्षत्रियश्रोत्रियाणां निकटादपि केचन मुनयः ब्रह्मज्ञानं अधिजग्मुः । क्वचित् क्षत्रिया अपि क्षत्रधर्ममुद्धित्वा तपोबलेन ब्राह्मणा बभूवुः । तादृशवर्णपरिणामे बहवः दृष्टान्ताः श्रुतौ उदाहृताः । इज्याद्वयनदानेषु सर्वेपि द्विजा अधिकारिणः वर्तन्ते ।

राजन्यांश्च स्वेनरक्षणीयंमण्डलं राष्ट्रत्वेनव्यवहरन्तः ब्राह्मणान् वैश्यान् न्यांश्च स्वाश्रितान् शत्रुभ्योरक्षन्तः मेधाविनोविप्रान् मन्त्रिपदेतिवैश्यं तन्मतमनुसृत्य व्यवहारादिकमकुर्वत । यज्ञादिकं वाणिज्यादिकञ्च तत्र तत्र प्रावर्तयन् । बहवोमनुयाज्ञवल्क्यादिमुनयः राज्यतन्त्रक्रमप्रदर्शयितुं मनेकान् ग्रन्थान् व्यलिखन् । एकैकस्मिन्नपि मण्डले अयुतसंख्याकाः ग्रामा अवर्तन्त । ग्रामीणाः राज्ञेदेयं पदभागन्द्रव्यं तत्रनियन्त्रितायग्रामाधिपायददुः । सोपि दशग्रामाधिपाय । स तु शतग्रामाधिपाय । एवं क्रमेण द्रव्यमखिलं राज्ञः कोशग्रहमध्यगच्छत् । व्यवहारनिर्णयक्रमश्च स्मृतिकर्तृभिस्सम्यङ्गरूपितः । दण्डविधानरीतिश्चापराधानुरोधेनैव विहिता । परं वैश्यापेक्षया क्षत्रियस्योत्कर्षः तदपेक्षया ब्राह्मणस्य औत्तम्यं च सर्वत्राप्यभ्युपगतमभूत् । तदानीं देवालयादिकं अर्चारूपादेवताश्चनासन् । परमनुदिनमनुसवनञ्च अग्निहोत्रादिभिर्भगवान् कृशानुरेवापूज्यत । दर्शपूर्णमासादिकृतवः अवर्द्धन्त । पूर्वमेवविरचितान् मन्त्रानुपयुज्य तत्तन्मन्त्रानुसारं तन्त्रादिकञ्च परिकल्प्य यज्ञविधानसरणिसन्दर्शयितुं बहूनिब्राह्मणवाक्यानिव्यरचयन् । तानीमानिब्राह्मणवाक्यानि मन्त्रोपयोगदर्शकानि भूत्वा संहितायां तत्र तत्र मिलितान्यभुवन् । सेयं संहितायाजुषसंहितेतिप्रसिद्धा, लोकेयजुर्वेदइत्याख्यया व्यवहियते । एषचाध्वर्युणांमुख्यः । तस्मादध्वर्युवेद इति च तस्यापरासंज्ञा । केवलमन्त्रपूर्णसंहिता ऋक्संहितैव । स एव ऋग्वेदः स हि होतृणामावश्यकः । उद्गातृभिर्गीयमानाऋच एव सामवेद इति प्रथिता आसन् । शत्रुर्हिसापरिहारार्थं आभिचारमन्त्रब्राह्मणपूर्णा संहिता अथर्ववेदइत्युच्यते । बहवोमुनयः क्षत्रियश्रोत्रियाश्च यज्ञादयःस्वर्गैकफलत्वेन नञ्वरफलप्रदायका ब्रह्मज्ञानराहितैरेव जनैरनुष्ठेयाः । ब्रह्मैवसत्यं । तत्तु अवाञ्छानसगोचरं । “किंरूपंतद्ब्रह्म” इति षड्धाविचार्य, “नवरुणः, नेन्द्रः, नान्नं, नप्राणाः, नमनः, नविज्ञानं, केवलमानन्दमयन्तत्” इत्यवधार्य ब्रह्मविचारतत्पराः तादृश

विचारक्रमादिकं प्रदर्शयितुं उपनिषद्वाक्यानि विरचय्य प्राकाशयन् । तस्मै ब्रह्मनिष्ठा मुनयः पुत्रदारादिकं परित्यज्य निस्सङ्गाः अरण्ये विरचितपर्णशालाः ताः उपनिषदं शिष्यान् ध्यापयामासुः । अत एव उपनिषदामारण्यका इत्यपराभिख्या समजायत । एवमसंख्येया उपनिषदः संजज्ञिरे । तासु ईशकठकेन प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्यबृहदारण्यकाख्याः दशैव मुख्याः । प्राचीनाश्च । कचित्संहितारूपः कचित् ब्राह्मणरूपः अन्यत्र उपनिषदात्मकश्च वेदः त्रिविधः । संहितापेक्षया ब्राह्मणा अनन्तरकालीनाः । तदपेक्षया च उपनिषदः अर्वाचीनाः । त इमे वेदाः गुह्यमखनैव सस्वरमुच्चार्यमाणाः सावधानं शृण्वद्भिः शिष्यैः प्रत्युच्चार्यमाणा एव अद्भ्यापिता बभूवुः । अत एव तेषां श्रुतिरितिसंज्ञासंज्ञाता । “एतादृशाध्ययनक्रमानुसरणे स्वरलोपाक्षरलोपादयः सम्भवेयुः” इति मत्वा शौनकादयो बहवो मुनयः अनुक्रमणादिकं शिक्षाध्याकरणछन्दोतिरुक्तज्यौतिषकल्पाख्यान्यङ्गानि परिकल्प्य वेदस्यानुपूर्वी स्वरादिकमक्षरपरिगणनादिकञ्च सम्यग्दृढीचक्रुः । एवं दृढीकृतेऽपि वेदे बहवः पाठभेदा अद्याप्युपलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव समये केचन मुनयः चतुर्भिर्वर्णैरनुष्ठेयान् धर्मान् गृह्यविधीन् यज्ञविधानक्रमादिकञ्च सूत्ररूपेण प्रदर्शयामासुः । तेषु आपस्तम्बः, बोधायनः, आश्वलायनः, हिरण्यकेशी पारस्करः शाङ्खायनश्च प्रथिताः । तेषां सूत्राणि तत्तच्छिष्यैरधीतानि बभूवुः । अस्मिन् समये विरचिताः सर्वेऽपि ग्रन्थाः सूत्ररूपेणैव लिखिताः । न्यायसूत्राणि मुनिना गौतमेन, सांख्यसूत्राणि महर्षिणा कपिलेन वैशेषिकसूत्राणि कणादेन, योगसूत्राणि पतञ्जलिना, मीमांसासूत्राणि जैमिनिना ब्रह्मसूत्राणि भगवता बादरायणेन च प्रख्यापितान्यासन् । मनुस्मृतिरापि मानवसूत्रेभ्यः उद्धृत्य विरचितेत्यवगम्यते । यथैव ब्राह्मणामुनयः मेधया सर्वोपकारकग्रन्थान्यरचयन् । तथैव क्षत्रिया अपि तत्र तत्र संस्थापितमण्डलाः स्वप्रतापैः क्षुद्रान् विजित्य प्रजासंरक्षणे बद्धश्रद्धाः धनुर्वेदनिष्णाता

बभूवुः । एवं आर्यावर्तसंस्थापितेषु राष्ट्रेषु कोसलाः कुरवः प्रधाना आसन् । कोसलेषु अमितवीर्याः धर्मात्मानः राजन्याः प्रथितयशसांभवन् । एते कालेन स्वपूर्वपुरुषाणां वृत्तान्तमजानानाः स्वेषां श्लाघ्यत्वद्योतनार्थं “अस्मत्कूटस्थः तिग्मदीधितिः । भगवतश्चण्डभानोरन्वयसंभवावयुः” इति गणयन्तः पितृपितामहादीनां परंपरां सूर्यनिदानमकुर्वन् । सामन्ताश्च कुरूणां राजानः । “वयमपि चन्द्रवंश्याः भगवान् तुहिनदीधितिरेवास्माकं कुलपुरुषः” इत्यवदन् । एवं कोसलाः सूर्यवंश्यैः राजभिः पर्यपाल्यन्त । कुरवोऽपि चन्द्रवंश्यैः । कोसलानां अयोध्या राजधान्यासीत् । कुरूणामपि हस्तिनापुरी । अंशुमालिवंश्येषु ककुत्स्थः, इक्ष्वाकुः मांधाता, रघुः, दशरथः, रामः, एते प्रसिद्धाः, तेषु च रामोऽपि गुणेष्वचरमां रामः, अतुलभुजबलसंपन्नः, सत्यसन्धः, मितभाषी, धर्मात्मा । अन्यादृशेनात्मगुणेन संयुतः “नायं साधारणो मामात्रवः, परं भगवतः आदिपुरुषस्य नारायणस्यावतार एव” इति आर्यावर्तनिवासाभिः अगण्यत । “नाविष्णुः प्रथिवीपतिः । इति वचनबलेन साधारणोऽपि नरः विष्णोः अंशेनैव भूषो भवति” इति मन्वतां अन्यादृशगुणयुक्तस्य रामचन्द्रस्य विषये साक्षादीश्वरत्वारोपणं किमुत वक्तव्यं । तस्य चरितं रामायणाख्य महाकाव्ये कविसार्वभौमेन वाल्मीकिना वर्णितमासीत् । सायं ग्रन्थः पठितुं श्रोतुं नपि पवित्रीकरोतीति भारतवर्षीया विश्वसन्ति । तदुत्तमज्ञः सर्वेऽपि विदितचर एव । कैकेयीवचनप्रेरितेन दशरथेन रामस्य ससीतालक्ष्मणस्य चतुर्दशसंवत्सरान्दण्डकावने निवासनं, तत्र राक्षसचक्रवर्तिना रावणेन सीतायाहरणं, तदन्वेषणपरेण रामेण वानराणां साहाय्यमवलम्ब्य समुद्रलंघनं, रावणस्य निधनं, ततश्च सीतासमागमः, तया सह पुनरप्यध्याङ्गतस्य रामस्य भरतप्रार्थनया राज्याभिषेकश्चेति । त इमे वानराः दाक्षिणात्याः कुरूपेण वानरसदृशा जना एव । अन्यथा कथमतिचपलानां शाखामृगाणां धन्विनोरामस्य राक्षसविजये साहाय्यदानशक्तिः सम्भवेत् । रावणोऽपि बलाधिकः राक्षसत्वेन वर्णितः काश्चिन्मानुष एव । तादृशेऽपि काले

अयोध्याधिपतिः कश्चिदार्यैस्सहदक्षिणां दिशमागत्य सर्वकण्टकन्दुर्विनीतङ्काश्चन्नीचन्तृपतिं जघान । लङ्काद्वीपोऽपि आर्यैर्विजितः । इत्येवरामायणादुपलभ्यते । इति । अत्रान्तरे मतिमतापण्डितेन पाश्चात्यसिद्धान्तश्रवणेप्रेरिताः आस्माकीनपण्डिताः रोषारुणितनयनाः सक्तोधमेवंवदेयुः । भो ! अवहण्यमवहण्यं । सर्वेपिवयंनष्टाः । भ्रष्टोयंवह्वबन्धुः पाश्चात्यानामविवेकिनां सिद्धान्तश्रवणे शिथिलस्मान् प्रैरयत् । अहो ! केवलं रामः साधारणो नर एव, न दवतारः, वानराश्च कुरूपिणः दाक्षिणात्याजना एव, रामायणं च उत्तरकोसलनिवासिनः आर्याः दाक्षिणां दिशमागत्य लङ्काद्वीपमप्यजयन् । इत्यादिवृत्तान्त एव ज्ञायते । रामायणमपि काव्येऽवकतमेव इति नास्तिकवादान् उन्मत्ता इव प्रलपन्ति । नेतः परं वयमेतत् श्रोष्यामः । भो ! अविनीत श्रोत्रियाधम त्वं नास्तिक इति नैतावन्तं कालमज्ञासिष्म । तदानीमपि सोयंमतिमान् तान् सान्त्वयित्वा एवमेवब्रूयात् । भो ! भो ! महापण्डिताः किमेवमकाण्डसर्वज्ञानांभवतामप्याक्रोशः । अस्माभिरभ्यर्च्यमानः भगवान् कपिलोऽपि कथं निरीश्वरवादंसांख्यमतं वर्णितवान् । कथं वा महर्षिरपिजाबालिः रामायणे नास्तिक्यं प्रकटीचकार । अस्माकं निरुक्तकारः भास्करावतारः यास्कमुनिः परमनास्तिकः दृश्यते । स हि “वृत्र” इति असुर एव नास्ति । वृत्रश्च मेघो भवति । मेघोयं न चेतनः । किं तु अपांज्योतिषाश्च मिश्रीभावः ‘इन्द्र’ इति सूर्यस्यैवापराभिरुया । ‘विष्णुः ।’ तेषानिदधेपदं इत्यस्यश्रुतिवचनस्य सूर्य एव प्रातर्मध्याह्नेसायश्च दिवमाक्रमते इत्येवव्याकरोति । अत्रास्माकंस्वष्टामपि वामनकथां न वर्णयति । प्रत्युत ‘ऐतिहासिकानां मतमुपेक्षितव्यं’ इति च कण्ठतः अनुशास्ति । कथं नु जैमिनिः “कर्मैवब्रह्म नान्यदुपलभ्यते” इतिनास्तिक्यापरपर्यायमतं प्रपञ्चितवान् । केन वाकारणेन परस्परविरुद्धा वाक्यपङ्क्तिः श्रुतिष्ववगम्यते? केवलमर्थवादरूपाणि अनेकानि वाक्यानि भावप्रधानानि अतिशयोक्तिबहुलानि अनुभवविरुद्धान्यपि सत्यत्वेनवर्णयन्ति ।

(क्रमशः)

SRIHARSHA'S RATNAVALI.—(Continued).

King Vatsa, attended by his boon companion Vasantaka, came out to the balcony and was beholding the frolic rejoicings with which his subjects were celebrating the festival of Kārtika. Well might he feel proud of himself. His strong arm was a guarantee of peaceful rule undisturbed by any fear of war or invasion. His subjects were prosperous and happy. He was a model ruler, idolised by his people. His minister, Yougandharayana, was a wise and trustworthy statesman, who ruled the country well. His wife was Vasavadatta, famed for her beauty and accomplishments. He himself was accomplished in the art of love no less than in the art of war. What more could he wish for on earth?

These pleasing thoughts passed through his own mind as he stood there on the terrace looking on the gay scene below him; and with excusable self-complacency he thought he might well regard himself as the very god of love descended on earth to receive in person the homage of the people.

Madanika and Chutalatika, two of Vasavadatta's maids, were approaching the king, singing and dancing with gestures expressive of the influence of the god of love. In the excitement of the dance, the chaplet of the one dropped off and her long tresses were floating loosely in the air, and her tinkling anklets were murmuring at her feet. The other was tripping it, heedless of the interests of her waist which was sinking under the weight of her full-orbed bosom; and her necklace, tossed about by her graceful motion, was knocking against her breast and trying in vain to give notice of the danger the waist was in.

Song

Madanika

Cool from southern mountains blowing
Freshly swells the grateful breeze,
Round with lavish bounty throwing

13. Taken from H. H. Wilson's translation.

Fragrance from the waving trees;
To men below and gods above,
The friendly messenger of love.

Chutalatika.

Lightly from the green stem shaken
Balmy flowerets scent the skies,—
Warm from youthful bosoms waken
Infant passion's ardent sighs.
And many a maid around is roaming,
Anxious for her lover's coming.

Both. Nor alone the tender blossom
Opens to the smiling day,
Lordly man's expanding bosom
Buds beneath the genial ray
Offering to the flowery dart
Of love a soft and yielding heart.

The dance over, the two girls approached the king and Mandanika thus began "Glory to your majesty. So please your Highness, the queen commands—I crave pardon, requests—".

"Thou fool!", said Vasantaka, "What! the queen Commands!"

"Mandanika," said the king, "you have spoken well; The queen commands, particularly so now at this time sacred to the god of love. Well, what does her majesty command?"

The two girls then said, "The queen is about to pay her respects to the image of Madana, under the red *Asoka* tree in the pleasure garden. She requests your attendance there on the occasion".

The king was mightily pleased at this message and set out for the garden with his companion Vasantaka, who was inwardly chuckling and congratulating himself on his—prospective—presents from the queen, of nice things to eat. They were soon there.

The garden presented a lively scene, with the charms of the opening spring. The cool breeze from the south crept up the grove and was gently shaking the tender shoots of the mango, and was wafting, all round, the fragrant dust from off

the budding branches. The maddened bees, drunk with draughts of honey from the opening petals, reeled and sang, and sang and reeled; and the *coil*, flushed with the delights of spring, kept up a lively tune which blended harmoniously with the music of the humming bee. The very trees partook of the hilarity of the season and acted like drunkards, with the ruddy sprouts, the hum of bees and a reeling motion. The sweet smelling flowers of *Vakula** were gathered at the root and were filling the air with grateful fragrance, in response to the mouthfuls of wine poured at its root by lovely damsels. A knot of fair-eyed girls were standing under the *Champaka* and at sight of their smiling faces, the fair tree burst into full bloom. A charming nymph was kicking the *Asoka* with her fair foot; her anklets began to discourse sweet music, and the musical bees joined in the concert and buzzed on to their hearts' content. Even *Vasantaka*, a veritable son of *Epicurus*, ravished at the enchanting beauty of the scene around him, forgot his gustatory instincts for the time being and burst out into rapturous admiration.

In a short time the queen *Vasavadatta* came there, accompanied by her confidential maid *Kanchanamala* and a select band of female attendants, among whom was an exceedingly fair girl named *Sagarika*, who carried with her flowers and the other ingredients of worship. *Kanchanamala* led the way and, as they passed, drew the attention of the queen to the *Mādhavi* creeper, her favorite plant and protegee, which was now rich with blossoms, and also the *Jasmine* which the king had taken under his protection and which he expected to blossom out of season. They soon came to the foot of the particular *Asoka* tree. The queen now made ready to worship the god of love; she noticed *Sagarika* among the company and wishing to keep her out of the sight of the king sent her away under a pretext.

"What make you here, *Sagarika*", said the queen, "I left my favorite starling in your charge and you have neglected the charge and come away here. Every body will be too busy holi-

* It is a convention that the *Vakula* has to be spit at, the *Champaka* to be smiled at and the *Asoka* to be kicked at by fair ladies, that they may blossom.

day-making to think of the poor starling. Hasten back. You may deliver the oblations to Kanchanamala."

Sagarika turned back to go, but after going a short distance, she lingered. The bird was safe with her friend Susangata; she need not be in a hurry, therefore. But she should like to see how the god of love was worshipped there, whether in her own country or otherwise. She could safely stand behind the shrubs and witness the proceedings unobserved. Meanwhile she would cull a few flowers and present her humble offerings to the flower-armed deity.

The queen was particularly anxious to keep Sagarika out of the way of the king; and with reason. For the girl was exceedingly beautiful. The queen did not know who the girl was. Nor did she care to know. It was enough for her that the girl was entrusted to her careful keeping by the trusted minister Yougandharayana, and Sagarika was of an amiable and gentle disposition and of winning ways.

None but the minister knew the past history of the girl. The story he told of her to the queen was that a certain merchant of Kousambi returning from Simhala had found her floating, in mid sea, on a plank, the relic of a shipwreck and brought her to him, who thereupon named her Sagarika.

The queen now paid her adorations to the image of Kâma under the Asoka tree and then, according to the injunction laid down in the Sastras, proceeded to pay her respects to her husband, who was seated hard by with his companion and was contemplating the beauty of her person with undisguised admiration. Sagarika having gathered some flowers came back to the spot where she had stood unperceived and from there saw the queen offering her gift of sandal and flowers to the king. Not having seen the king till now and struck with his beauty, she took him for the very god of love, who had probably come down in person to accept the honours and with the charming simplicity of Palamon, she threw down the flowers at him and prayed "Oh Lord of love! Accept my humble offerings. May the sight of him bring me good luck". She then wished to get away unperceived, but, as she went on, could not help turning back every now and then to catch a glimpse of his beautiful form. The bard whose duty it was to announce to the king the

the time of the day now came and proclaimed that the sun was about to set and the courtiers of the king were thronging the durbar-hall to offer him their evening greetings. Then came the girl to know that he whom she had mistaken for the god of love was none other than the king to whom her father had destined her! But thereby hangs a tale.

This first sight of the king sealed her fate. She fell into a deep hopeless love. What could she do, poor girl! The object of her love was the king, and she an obscure maid of the queen. She retired to a plantain bower hard by and tried to stifle her unwise passion. In vain she bade her heart not throb for one so high above her hopes. In vain did she chide her heart for going after one whose first sight had caused her so much woe, for deserting her, its life-long friend, and going over to one scarcely of a moment's acquaintance. Then with the fickleness of love-struck fancy she excused the heart which had thus run away only to escape from Kâma's shafts and she fell to abusing the god of love. With tears flowing she knelt and addressing the god asked him whether the mighty victor of all the worlds was not ashamed to try his strength on a poor girl like her. This over, she fell into a fit of despair and she prepared to die. But she would have one last, long, look at him, her heart's idol, ere she died—not at him in person; but she was alone and no one would spy her; she would draw a likeness of him albeit her mind was restless and her fingers trembled. She would then devour him—the likeness—with her eyes, and then—well, she would die.

She collected herself and was soon absorbed in the drawing. So intent she was that she did not notice the figure that was bending over her and observing her sketching, evidently with great satisfaction. Her task was soon done and she would now feast her eyes. But lo! cruel tears crowded into the eyes and she could not see. She raised up her face to wipe off the obstructing tears and saw—her bosom friend Susangata looking over her. She hastily hid the picture within the folds of her upper garment, made a feeble effort to smile, rose and grasped her friend by the hand and said, "La! Is it Susangata! Pray be seated".

Susangata sat down, pulled at the picture from where Sagarika had concealed it, and asked her naively whose likeness

it was. Sagarika bent her eyes to the ground and replied "Whose could it be at this season of love except that of its presiding deity?" Susangata took up the same strain and said "You have done it with skill. But the picture is only half done. I will complete it for you." So saying she took up the picture and under the pretext of drawing a likeness of Rati, the consort of Madana, drew a likeness of her friend Sagarika by the side of the king's. Sagarika thereupon affected to resent this impertinence of her companion and said sharply "It is my likeness you have drawn there". Susangata replied "No harm done, my dear friend. Does not my Rati sit well enough by the side of your Madana? Jestings apart, will you confide to me, girl, the secret of your bosom?"

Sagarika now unbosomed herself to her friend and besought her to keep it as a religious secret. Susangata assured her that there was no fear of her betraying; but she was not so sure of the imitative starling which she held in her hand and which had been a silent auditor of the *têlê-a-têlê*.

The unburdening did Sagarika no good. On the contrary, the pangs of love grew more intense. Her friend hastily fetched lotus-stalks and leaves from an adjoining pool, improvised them into a cushion and made her friend lie thereon and applied some to her throbbing heart. But it gave her little relief. "It is no use" said Sagarika, in a sad tone, "you may well spare yourself all this bother. The object of my love is far above my hopes and great is my bashful diffidence. I am not master of myself. This cruel love is torturing me. Death alone can put an end to my sufferings." So saying she fell into a stupor.

Meanwhile a monkey had broken loose from the royal stables and with the broken chain dangling from his neck was making towards the inner apartments of the palace. The women fled from his path in terror. The grooms were making after her. The guards on duty took to their heels. The dwarf, having no honor to lose, took shelter in the ample folds of the chamberlain's dress and the brave *Kiratas* appointed as the guardians of the city's walls sought refuge in the same. All was confusion and uproar.

Susangata roused her friend from the stupor, dragged her by the hand and took her to a sheltered spot behind a tree. In their terror, the picture and the cage with the starling in it were both left behind. The monkey came to the spot where the cage lay, broke it upon, helped himself to the curd and rice placed therein, and walked off. The starling, thus unexpectedly liberated, flew away and settled itself on a tree.

(To be Continued)

'It is Lanka that has to be conquered; the Ocean has to be crossed on foot; the enemy is the valiant son of Pulastya (Ravana); the allies are monkeys; himself is but a weak mortal fighting on foot, yet Rama destroyed the entire race of demons

Hence success depends &c. &c.

It was now the turn of the fair daughter-in-law who seemed to be the very embodiment of *Sringara*. On a pressing request from the king, the girl modestly looked up and with a gentle simile on her sweet face thus began:—

धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी चञ्चलदशां

दशांकोणोर्बाणिः सुहृदपिजडात्माहिमकरः ।

स्वयंचैकोनंगः सकलभुवनंव्याकुलयति

क्रियासिद्धिः सत्त्वेभवति महतां नोपकरणे ।

'The bow is made of flowers; the bow-string is formed of bees; the arrow, but the side glance of the fickle-eyed fair; his friend, the cold and senseless moon; he fights alone and he is formless. Still the whole world is at his feet. Verily then success depends on the *man*, not on the *tools*'.

It is needless to say that the king appreciated the last as the best. He sent them loaded with honors and costly presents.

* *

Bhoja's fame as a patron of letters spread far and wide. Hundreds of poets flocked to his court and returned home richly laden with presents. A few vedic scholars, far away from the royal court, chanced to hear of this Mœcenus. They at once resolved to go to Bhoja and mend their fortunes. They set out and reached the outskirts of Dhâra, the capital. They now heard that none but poets had any chance of costly presents from the king. What could they do, poor souls! They were thoroughly well up in the Vedas. They could recite the most difficult passages, could give out the several syllables of a

hymn under all manner of permutations and combinations, could cite the required verses from the barest hint of the corresponding svaras, could, in fact, without any the least effort, perform all those marvellous feats of memory which have excited the envy and the wonder of western minds. But alas! versifying was not in their line! How they hated poets and poetry! But will they nill they, they had now to poetise, or they had to return home as poor as they had started, if a little wiser. So then adjourned to the temple of Kali hard by and put their heads together to fabricate that (to them) most mysterious product of word-juggling, ye!pt a sloka. After several tentative suggestions, and desperate shifts, one of them at last hit upon this foot भोजनं देहिराजिन्द्र and another of them triumphantly came out with a second foot 'घृतसूपसमन्वितं' Here there Pegasus stopped, would not budge an inch, do what they could. Two more feet had to be composed to complete the sloka and their *furor poeticus* had become extinct and not the ghost of a chance of its revival! While they were in this pitiable plight who should chance to pass them by but that favoured son of the muses, Klidasa? He learned from them the sad tale of their adventurous expedition into the realms of the muses and with good-humoured smile came to their rescue with the following complement.

‘माहिषंचशरच्चन्द्र चन्द्रिकाधवलदधि’

“and curd formed of buffalo's milk,
as bright as the autumnal moon.”

Their joy knew no bounds and they hastened to the court. Admitted into the royal presence, they hailed the king in one voice and with a keen competition worthy of a nobler cause, they all repeated the sloka simultaneously, fearing that the lagging-behind might not receive an equal share of the profits. The king smiled at their credulity, easily guessed the authorship of the latter half of the sloka and dismissed them with liberal presents, taking care, however, to let them know that all the presents were due to the author of the last two feet.

PURUSHASUKTA—(Continued).

RIK. IV.

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।

ततोविश्ववृद्ध्याकामत् साशनानशने अभि ॥

Tripāt = Three-fourths, *Purushah* = The Supreme Being, *udait* = went up, *Urdhvah* = above (the trammels of Samsara); *Pādah* = one-fourth, *asya* = of Him, *iha* = here, *abhavat* = came, *punah* = again and again; *Tatah* = then, (this one-fourth part of Him), *vyakrāmat* = spread, *vishvang* = on all sides, *sās'ana*—*unasane abhi* = over things that eat and things that do not eat.

The Supreme Being who has been called the three-fourths portion is above all phenomenon. It is only a quarter of Him that during *pralaya* lies in a nascent state and afterwards comes out as the visible universe around us. It is this one-fourth part that spreads in all directions as the phenomenal world consisting of things animate as well as inanimate.

Comment on Riks 3 and 4. These two *riks* clearly and distinctly lay down the relation that exists between the Supreme Being and the universe. All the phenomenal world is nothing but a portion of the Supreme Being; over and above this phenomenal manifestation, there remains the Supreme Lord who is above all change, who never comes within the trammels of Samsāra. That which we see as the visible world around us is but a small portion of His Essence, which is absorbed in Him during every *pralaya* comes out of Him at the beginning of every Kalpa.

Punah. Vidyaranya takes it to be equivalent to *punah* *punah*, again and again; that is, after every *pralaya*, the universe which had been dissolved into Brahman assumes again the visible material form. *Vishvang* = on all sides. Vidyaranya interprets it thus. ‘देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् = assuming various forms such as gods and animals.’

Sas'ana—anas'ane. Griffiths remarks thus, "According to Sâyana and Mahidhara, over both classes of created things, those capable of enjoyment, that is, who can taste the reward and punishment of good and evil actions, such as gods, men and lower animals, and those who are incapable thereof, such as mountains and rivers." Colebrooke also translates the expression thus: *what does and what does not taste (the reward of good and bad actions).*

All that we can say is that Sâyana does not say anything of the kind. He says साशनम् = भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम्, अनशनम् = तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् = living beings that perform the functions of alimentation and lifeless things such as mountains and rivers, that are not capable of such functions.

Of course this does not make any material difference in the interpretation of the *rik*; but we may take this opportunity of pointing out that unless Vidyâranya is carefully studied and closely followed, it will be difficult to understand clearly the meaning of the Sukta. We wish that our readers tried to make sense out of the translations of several western scholars; then they will come to see that without the aid of the systematic exposition of Vidyâranya, the hymn in its literal translation will appear to be a tangled mass of incoherent rhapsody.

RIK. V.

तस्माद्विराड्जायत विराजो अधिपूरुषः ।

सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥

Tasmât = From Him (*i. e.* the Supreme Being), *Virâd* = the sum total of the material of which the universe is made up, *ajāyata* = was born; *Virâjoadhi* = over (*i. e.* penetrating into) this mass of matter, *Purushah* = the Lord (transformed Himself into the animating principle of this universe of matter); *jātah* = (After being thus) born (*i. e.* after this transformation), *sah* = He, *atyarichyata* = became differentiated as the individual souls of gods, men &c; *paschât* = then, *bhūmim* = (He shaped the shapeless, primeval mass of matter into the earth and the other spheres) *athah* = then, *purah* = (out of the same

matter) he provided the several individual souls that were lying un bodied with bodies.

From this Same Supreme Being was born all the shapeless, primeval mass of matter of the universe. Into this mass the Lord penetrated and became its life principle. He then became differentiated as the several individual souls of men, gods &c, while retaining at the same time a distinct spiritual form as the presiding Deity of the universe of matter. Then he shaped the crude mass of matter into the earth and the other heavenly spheres. Then he provided the several individual souls of gods men &c, with bodies suited to their particular conditions.

Comment—This is a difficult *rik* and its meaning can be grasped only after considerable effort. It puts the entire subject of cosmology in a nut-shell. It explains very briefly and tersely how the whole universe of spirit and matter came into existence and the succeeding *riks* merely expound the details of creation and the *modus operandi* by which the several classes of existing things came into being.

One thing must be first premised. The Sukta does *not* propose to explain how all this visible multiplicity of shapes and beings *first* came into existence. Neither the Veda nor the Vedanta attempts the solution of the problem of *original* creation. The mind of man is limited and has to stop somewhere. It vainly fabricates a fiction that there *was a time* when there was *absolutely* nothing but a single Being and that He, at a particular time, brought all this universe into existence. This figment of the human mind will only land us in endless puzzle and accordingly the Vedantic philosophy wisely shelves aside this question of *creation for the first time* and postulates certain things such as creation and Karma as *anādi* *i. e.*, things that have to be taken for granted and whose origin cannot be explained. We may in this connection refer our readers to that splendid passage from Herbert Spencer's 'First principles of Synthetic philosophy' where the gifted author arrives at pretty much the same result:—

"Differing so widely as they seem to do, the atheistic, the pantheistic, and the theistic hypotheses regarding the origin

LITERARY JOINTINGS

INDIAN AND ASSYRIAN ART.

The general affinity between Indian and Assyrian art, says Architect, may be in part due to the common substratum, and common Aryan inspiration of Indian and Assyrian civilization. When the Aryans made their way through Afghanistan and Kashmir into Punjab, they found the plains of the Upper Indus already occupied by a Turanian race, which they indeed easily conquered, but which, as the caste regulations of the Code of Manu prove, was far superior to themselves in industrial civilization. These aborigines already worked in metal and stone, and wove woollen, cotton and linen stuffs, knew how to dye them, and to embellish their buildings with painting; the descriptions of Megasthenes prove that, even at its highest development, Hindu civilization was more Turanian than Aryan, and the pre-Aryan Turanian civilisation of India must have been similar to the pre-Semitic Turanian civilization of Babylonia, Chaldaea, and Assyria, and probably proceeded it. All that is monstrous in the decorative forms of Indian and Assyrian art, all that is obscene in Indian symbolism, is probably derived from common Turanian sources, anterior to direct commercial intercourse between India and Assyria. But when we find highly artificial and complicated Indian decorative designs identical in form and detail with Assyrian, we feel sure that the one must have been copied from the other, and indeed there can be no doubt that the Indian ornamental designs applied to and derived directly from sculpture, which are identical with Assyrian, were copied from the monuments of Assyria, Egyptian, of course, from Egypt. We cannot trust alone to the allusions, references, or even descriptions of the Bible, Homer, and the Ramayana and Mahabharata to identify the art manufactures of India with those of Assyria, Phoenicia, and Egypt; by themselves they indicate generic likeness only, and their specific identity can be demonstrated only by a comparison of the actual remains of ancient art, and of the carved and painted representations on contemporary monuments. But when this identity has been proved from the monuments and other remains, the Bible, Homer the Ramayana and Mahabharata and Pliny are invaluable, in that they enable us to complete our information on the sure and certain foundations so laid; and to the picture thus composed of the early civilisation of the world we are justified in giving colour and motion from the strictly traditional, still living, civilisation of India.

भारतवर्षोदन्तः।

(पूर्वप्रकाशितात्परम् ।)

एतत्सर्वमपि सम्यक् जानतामपि भवतां, कथमपरमतस्या-
नां पाश्चात्यपण्डितानामस्मन्मताविश्वासे आक्रोशः—भवतुनाम
तेषां सिद्धान्तः केवलं युक्तिप्रधानः तेऽपि जगत्कारणभूतं ईश्वरं
अङ्गीकुर्वन्ति—तैरभ्यर्च्यमानः क्रीस्तुदेवः तथात्वेन अस्माभिः
किंवा ऊरीक्रियते—एवं सम्यग्विचार्य केवलं क्रोधपरवशमाभूम
गुणा एव श्लाघनीयाः—तथाचोक्तम् ।

“गुणदोषौबुधोगृह्णन् इन्दुक्ष्वेलाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परङ्कण्टे नियच्छति ॥”

इति एवमाश्वासिताः प्रतिबोधिताश्च पण्डिताः “उपरि
चलतु” इति अनुज्ञां ददुः—

यथैव रामायणे कोसलानां चरितं वर्णितमासीत् । तथैव
कुरुणामुदन्तो महाभारते । अस्मिन् ग्रन्थे परस्परजिगीषूणां कुरुणां
पञ्चालानाञ्च समरो वर्ण्यते । इहवर्णितावहवो राजानः कथाश्च
केवलं कविना सङ्कल्पनिर्मिता एव । ग्रन्थोपमनेकैः कविभिः वि-
रचितानां कथात्तामेकत्र गुम्भनमेव । अनेन ग्रन्थेनार्यावर्तमिमं विजित्य
स्वस्वमण्डलानि तत्रतत्र स्थापयितुमुद्योगिनां क्षत्रियवीराणां पर-
स्परजयाकांक्षिणां समरवृत्तान्तएव ज्ञायते । समरोऽयं मुहुर्मुहुर्वि-
पक्षमप्रदेशे कुरुक्षेत्रएव प्रावर्तते । एवं स्थापितेषु मण्डलेषु एकत-
मस्य कोसलविषयस्य राजा कश्चिद्दक्षिणां दिशं गत्वा लङ्काद्वीपम-
पि स्ववशीचकार इति वृत्तान्तः रामायणे वर्णितः । तस्मात् महा-
भारतापेक्षया रामायणमनन्तरकालीनमिति केषांचित् सिद्धान्तः ।
ननु, महाभारते अर्जुनेन सेतुदर्शनं रामायणकथादिकं च सम्यक्
पश्यते । कथं वा स्वोत्तरकालीनं वृत्तं महाभारते वर्णितमासीत्

अपरञ्च । महाभारते दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानानिसुबहूनि
राष्ट्राणि कथितानि । तेषामधिपश्च अनेके पाण्डवानां साहा-
य्यमकुर्वन् । रामायणकाले च निखिलापि दक्षिणादिक् अटवी-
पूर्णैव दृश्यते । तस्मान्महाटव्यां राष्ट्रसंस्थापनं सहस्रसङ्ख्याकैरेव
वत्सरैस्सम्भवेत् । तस्मात्सर्वधाममहाभारतमेव 'रामायणापेक्षया
अर्वाचीनमित्यत्र कस्संशयो विवेकिनामिति चेन्न । भारतवर्षी
यैरद्यप्यव्यमानस्य सपादलक्षग्रन्थसङ्ख्याकस्य महाभारतस्य पूर्वं
व्यासेन प्रणीतस्य महाभारतस्य च महान् भेदो वर्तते ।
वर्तमानग्रन्थे बह्व्यः कथाः अन्तरान्तरा प्रवेशिताः व्यासेन स्वप्ने
पि न विदिताः अनन्तरकालीनैः कविभिर्विरचिताः ग्रन्थमद्धो
गुंभिता इत्येव निश्चीयन्ते । यथैव ब्रह्माण्डपुराणे असंख्येयाः स्थ-
लमाहात्म्यकथाः अन्तरान्तरागुंभिताः तथैव महाभारते । अर्जुन-
स्य तीर्थयात्राप्रसक्तौ यस्य यस्य कवेः यानियानि तीर्थानि पावनी
भवितुमर्हन्ति इतिस्फुरन्ति तत्र तत्र अर्जुनः नीयते । बृहदश्वमहार्षि-
णा युधिष्ठिरस्य आश्वासनार्थं वर्णितासु कथास्वनेकाः नूतनाः कथाः
सन्दर्भाविरोधेन प्रवेशिताः । रामायणकथाप्येवमेव महाभारते प्रवेशि-
ता पुराणस्य गुरुकरणसामर्थ्यं भारतवर्षीयाणां निरुपममित्यत्रनका-
पि शङ्काकर्तव्या । भगवद्गीतापि समर्थैः कविभिर्विरचिता महाभारते
प्रवेशिताभूदित्येव दृश्यते । तादृशसामर्थ्यप्रदर्शने किं वा फलमिति
चेत् तासां नवीनानां कथानां प्राचीनत्वपावनत्वादिगुणसम्पादन-
मेव । तस्मात् व्यासेन विरचितं महाभारतं रामायणापेक्षया प्राची-
नमिति । ननु, एतादृशयुक्तिविचारेण के वा अध्यायाः व्यासेन
कृताः के वा अनन्तरकालीनैर्विरचिताः इति विशिष्य पृथक्कर्तुं न
शक्यत इति चेदुच्यते । प्राचीनाः श्लोका इमे, नूतनाश्चेमे, इति अ-
भिनिवेशराहितौर्विद्वद्भिः ग्रन्थपठनेनैवावगम्यते । अपरञ्च । एकस्या
वामलोचनायाः पञ्चपतित्वं कथाया अतिप्राचीनतामवगमयति ।
तत्कथापिति चेत् चिरन्तनकालात् पूर्वं मानवाः व्यवस्थां विनैव

गोचर्यामाश्रित्य न्यवसन् । परं क्रमेण परस्परहितैषिणः “तादृशा-
व्यवस्थयान्योन्यमात्सर्यदुःखादिकं सम्भवति” इति विचिन्त्य,
तत्परिहर्तुकामाः एकेन प्रथमतः परिगृहीतामबलाभन्याः मनसा
पि न संस्पृशेत् इति व्यवस्थापकुर्वन् ॥ क्रमेण सर्वेषामपि
मुखैकहेतवः इमाव्यवस्थास्सर्वैरप्यनुष्ठीयमानाः तदतिक्रमेण
नृपैर्दण्डबाहुवहन्त्यः कालेन पुरुषाणामपि एकदारव्रतानुसरणे
श्रेष्ठ्यबुद्धिमर्जनयन । तदिदमेकदारव्रतं रामेणानुष्ठितं सतुरामा-
यणवृत्तान्तः भारतापेक्षयार्वाचीनइति द्योतयति ।

एवमार्थावर्ते प्रख्यातेषु मण्डलाधिपेषु शुद्धोदनो नाम क-
श्चिद्राजासीत् । वाराणस्या दशयोजनान्तरे कपिलवास्तुनामको देशः
अनेन राजन्वानासीत् । सोऽयं क्षत्रियमणिः सामन्तस्य कौलिया-
धिपस्य दुहितरौ पर्यणंसीत् । परं तयोरात्मजं नलेभे । तस्माद्दूय-
मानमानसः ईश्वराभुग्रहलालसः यज्ञादिभिर्देवान् प्रीणयामास ।
एवं गच्छति काले आस्थानमण्डपगतं राजानं प्रतिहार्युपगत्यप्र-
णम्येदमब्रवीत् । “देव, अग्रमहिषी मायादेवी परं दूना वर्तते । भग-
वन्तर्माचितुमितो गतया महाभारते वाच्यमाने श्रुतं । “अपुत्राणां
किल न सन्ति लोकाश्शुभाः । पुत्राप्नो नरकाच्चायत इति पुत्रः”
ततः प्रभृतिशोकसागरमग्राधोमुखी तिष्ठति । नभूषणपरिग्रहमाचरति ।
नाहारमभिनन्दति । केवलमनवरतं रोदिति । बहुशः प्रार्थ्यमाना-
पि नोत्तरं ददाति । एतदाकर्ण्य देवएव प्रमाणं ” इति । तच्छ्रु-
त्वा महाराजः शुद्धोदनः मुहूर्तं ध्यात्वा शुद्धान्तमेव प्रविश्य दीर्घ-
मुष्णञ्च निश्चस्य जगाद । “देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तु-
नि । अलमतिमात्रं रुदितेन । नवयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानां ।
आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयं । अ-
न्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं कर्मफलमुपन-
यति पुरुषस्येह जन्मनि । नहिशक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि ।

1. Kolian—the name of a tribe.

2. The following passages are adapted from Kadambari.

यावन्मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यतां । अधिकां कुरु देविगुरुषु भक्तिः । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजां । ऋषिजन-सपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयः । यत्नेनाराधिताः दुर्लभानामपि वराणां दातारोभवन्ति । मामपि दहत्येवायमहर्निश-मनलइवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रातर्भाति जगत् अफलमिव पश्यामि जीवितं राज्यञ्च । अप्रतिविधेयेतुविधा-तरि किङ्करोमि । तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्यं धर्मच धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति ।” इति । ततः प्रभृति नितरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु आदरवती बभूव । यद्यत् किञ्चिद्भूतंकुत-श्चिच्छुश्राव, तत्तदर्भकतृष्णया सर्वञ्चकार । महान्तमपि क्लेशं नाजी-गणत् । अनवरतदह्यमानागरुधूपान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलां-वरा कुशोपच्छन्नेषु मुसलशयनेषु सुष्वाप । पुण्यसलिलपूरितैः क-नककलशैः गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गला लक्षणसम्पन्नानां गवा-मधः सस्नौ । प्रतिदिवसं हैमानि तिलपत्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । बहुलचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथेषु स्नपनमङ्गलानि भेजे । सिद्धाय-तनानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि सन्निधानभातृकाभवनानि ज-गाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीन् महावनस्प-तीन् कृतप्रदक्षिणा वन्दे । रजतपात्रेषु वायसेभ्यो दह्यादनव-लिमदात् । अहरहरम्बादेवीसपर्यामाततान । विप्रश्चिकादेशवच-नानि बहुमेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरम दर्शयत् । अनेकवृद्धपरम्परासमागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्श-नागतद्विजगणान्वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्य-कथाश्शुश्राव । गोरौचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान्मन्त्रकरण्डकानुवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध । परिजनोपि चास्यास्सत-तमुपश्रुत्यै निर्जगाम । तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांसवलि पिण्डमनुदिनं निश्युत्ससर्ज । स्वप्नदर्शनाश्चर्याचार्याणामाचक्षे । चत्वरेषु शिववलिमुपजहार ।”

एवं गच्छति काले देवताप्रसादात् मायावती गर्भमधत्त ।

3. These are some of the observances practiced among us in ancient days for the getting of a son.

॥ ज्यौतिषिकोपाख्यानम् ॥

“ भवितव्यं भवत्येव नारिकेलफलांबुवत् ”

अत्रविषये कश्चित्तिहासमुदाहरिष्यामः—पुरा कदाचित् काश्मीरेषु श्रीनगरे पूर्णहर्षोनाम दरिद्रः कश्चित्कौलिक आसीत् । स तु परमधार्मिकः, नित्यतृप्तः, ईश्वरभक्तः, यथालाभसन्तुष्टः, सत्य-वादी, लोकापवादभीतः निर्लोभः, यत्किञ्चिदार्जयित्वासुखेनकालं निनाय—परन्तुस्य दुराशापिशाचिकाग्रस्ता दुःशीला रूपिणिकास्या यथार्थनाम्नी काचिद्गृहिणी आसीत्—सातुतस्यदारिद्र्यं कौलिक व्यापारेण जीवनं च जानत्येव तं परिणिनाय—परिणीय च लोभा-विष्टा तस्य दारिद्र्येणपरंदुःखमापन्ना अन्येषां प्रायुणिकानां ऐश्वर्य-मसहमाना ‘येन केनापि प्रकारेणातुलांसम्पदमर्जयितुमुद्योगः क्रि-यतां’ इति पतिं असकृद्बोधयन्ती स्थिता—तयामुहुर्मुहुः धनार्जने-चोदितः निष्ठुरं अभिभाषितश्च पूर्णहर्षः तस्यालावण्यमोहितः प्रत्युत्तरं दातुमप्यशक्तः स्मेराननः शिरःकम्पमेवाकरोत् । किन्तु-स्वधर्मात् किञ्चिदपि न चंचाल ।

एवं गच्छति काले, कदाचित् सायाह्ने राजमार्गेण क्रीडारामं गच्छन्ती, दिव्याभरणभूषितां, कृपाणपाणिभिः सेवकजनैः पुरतः पश्चाच्चरक्ष्यमाणां काश्चित्कन्यकान्दृष्ट्वा, रूपिणिका आत्मनोपि तादृशभागधेयमभिलषन्ती ‘केयं महिला’ इति तत्रत्यानपृच्छत्—ते च ‘सेयं राज्ञः सभिकेष्वेकतमस्य ज्यौतिषिकस्य प्रेयसी कलावतीनाम एतदाकर्ण्यविदीर्णहृदया गृहमागत्य भूताविष्टेव मुहूर्तं तस्थौ । ततः स्वनिकटमायान्तं वल्लभमनालोकयन्ती, पादपतितमप्यवधीरयन्ती रोषारुणितनयना चक्षुषानिर्दहन्तीवापश्यत् । भीतभीतः कौलिकः ‘प्रेयसि, किमेवमकाण्डेकुप्यसि । नकिञ्चिदप्यपराद्धं मया । प्रसीद । कुरु

1. Weaver. 2. Married (him). 3. Neighbours.

4. Sword-si. 5. Astrologer. 6. As if possessed by a devil.

कृपांमयिदासजने' इति सानुनयमब्रवीत्—रूपिणिकातु मन्युना भृशं अभिभूता 'नकिमपिमद्वचः शृणोषि । करोषिवा मय्यनुरागः तवकृत्रिमः इति सम्यक्ज्ञातं । तदन्यतोपसर' इति अवधीरयामास । एवं निर्भर्त्सितः शोकवशीकृतः पूर्णहर्षः पुनरपि 'त्वद्वचः शिरसा वहामि । त्वरितं आज्ञापय' इति सत्रासमवादीत् । सापि 'कौलिक व्यापारं परित्यज्य अविलम्बेन ज्यौतिषिकोभव । तेन महर्त्ता सम्पदं प्राप्स्यसि । अहमपिमान्याभवेयं' इत्याज्ञापयामास । तदाकर्ण्य अशनिहर्तृ इव क्षणमाकुलितहृदयः कौलिकः "अहो ! मौल्यमबला जनानां प्रिये मिथ्याग्रहः त्यज्यतां । ज्योतिषशास्त्रपारङ्गतः ज्यौतिषिकः कः कः अनाघ्राताक्षरगन्धः केषलतन्तुवायः अहं कः तत्कथंवा एकपदे ज्यौतिषिकोभवेयं तदसम्बद्धमेतदिति सम्यगवधार्य 'मामामपहास्यताङ्गमय' इति बहुधा प्रार्थयामास । तदानिमपि कृत्याकृत्यविवेकमूढा सारूपिणिका अत्राहं न किमपि जानानः यद्यद्यैवज्यौतिषिको न भवासि, तर्हि त्वां परित्यज्य यत्र कुत्रापि गमिष्यामीति भीष्यामास ॥

तथैवं निर्भर्त्सितः निखिलांरात्रिं निद्रामलभमानः ज्यौतिषिकोभवेत्तुं लावण्यवतीं भार्यां परित्यक्तुं न शक्नुवत् । अहो ! ममदौर्भाग्यपरिणामः । अहह ! महासङ्कटेपातितोस्मि ! मतिमतामपिदुरवगाहं नक्षत्राणाङ्गतिविशेषमजानन् कथन्नु ज्यौतिषिकोभवेयं । तदेतदतिसाहसं । केवलमपहास्ये पर्यवस्यति । नोचेत् लावण्यवती मादृशस्यदुर्लभा भार्या मां परित्यक्ष्यति । किं करोमिमन्दभाग्यः ? इति चिरंविचिन्त्य डोलायमानहृदयआसीत् । एवं चिन्तयतः तस्य प्रभातप्रायारजनी । प्रत्युषसिचसैवभार्या तं शयनादुत्थाप्य 'ज्यौतिषिकोभव । नोचेदद्यैवापसरथ' इति सरोषमभिदधे ॥

7. As if struck by thunderbolt.

तस्याःनिर्वन्धात् आत्मानं मोचयितुं उपायमपश्यन् 'यद्वा वि तद्भवतु । सर्वज्ञः देव एव अजातशत्रोर्मै शरणं । नियतमेव सर्वं मामपहासिष्यन्ति' इति मनसिकुर्वन् तथेति तस्यावचअङ्गीकृत्य आर्जितं स्वल्पमपि धनं दत्वा ज्योतिषशास्त्रग्रन्थान् कतिचन क्रीत्वा गृहान्निर्गत्य 'अहंज्यौतिषिकः त्रिकालज्ञः । नक्षत्राणांदुरूहामपिगतिं सम्यग्जाने' । इति नगरे सर्वत उच्चैः उद्घोषयामास । तत् श्रुत्वा केचित् 'अहो ! कौलिक, कथं ते मतिविभ्रमः' इति, अपरेच 'कथंत्वमुन्मत्तः' इति, अन्येच 'अधोमुखतांविहाय ऊर्ध्वदृष्टिर्भवः' इति, इतरेच 'कथमीदृशीगतिः तेसंवृत्ता, विचित्रा दैवीरीतिः' । इति बहुधा तं विडम्बयापासुः । दुःशीलांभार्या मानं परित्यज्यापि प्रीणयितुं प्रवृत्तस्य मम लोकोपक्रोशनं सर्वमपि क्षन्तव्यमेव' इति तूष्णींम्वभूव ॥

अत्रान्तरे धनपालोनाम राज्ञः कोशाधिपः स्ववशीकृतेषु म हामूल्यं रत्नमेकमपश्यन् सर्वत्राप्यन्विष्य अलभमानः नितरां दूनः 'रत्नालाभे महान् अनर्थः आपतेत्' । इति भीतभीतः राजमार्गे गच्छन्, एकत्रमहान्तंजनसंमर्दं अद्राक्षीत् ॥ 'कोयंमहासंमर्दः' इति विचार्य 'पूर्वेद्युः कौलिकः अद्यज्यौतिषिकोभवत्' । एतदाश्चर्यं दृष्टुं जनाः तं परिवार्य तिष्ठन्ति । इति विज्ञाय, 'कदाचिदिह कार्यसिद्धिः मेभवेत्' इति मत्वा तुरङ्गमादवरुह्य तत्रैवजगाम । गत्वाच 'रेपूर्णहर्ष । यदिते नक्षत्रज्ञानं सत्यं, तर्हि नष्टस्यरत्नस्य गतिमवधारय । तदा तेद्विशतानिष्कान् दास्यामि । नोचेत् 'अहं ज्यौतिषिक इति जनान् अयं वञ्चयतीति राज्ञः सकाशे विज्ञाप्य त्वां शूले पातयेयं । अवाधिश्रते मुहूर्तद्वयं' इत्युक्त्वा गृहाभिमुखं ययौ ॥ एवमतर्कितोपनतमनर्थं विचिन्त्य स्वभार्यायाः दौरात्म्यादेवमभूत् । इति मनसि कृत्वा 'अहो ! भार्यैव नरस्यशत्रुः । सैव पुरुषं महासङ्कटे पातयति' । इत्याकुश्यारोदीत् ॥

रत्नं चोरयित्वा कोशाधिपं राजदण्डेन व्यापादयितुमिच्छन्ती । तस्यैवधनपालस्य भार्या 'भर्त्रा नष्टरत्नाधिगमार्थं किंक्रियते' इति ज्ञातुं नर्मसखीप्रेषयत् । सा तु राजवीर्यां 'धनपालस्य कौलिकज्यौतिषिकस्य च सम्भाषणं सम्यक् कृत्वा 'भार्यैव नरस्य शत्रुः' इत्यादज्यौतिषिकवाक्येन स्वामिन्याश्चौर्यमभिप्रायश्च ज्यौतिषिकेण सम्यक् ज्ञातावेव' इति निश्चित्य तस्यैवधनपालगृहिण्यै सर्वं निवेदयामास । तत् आकर्ण्य शनिहतेव सत्यमयं मे चौर्यव्यापारः अनेन ज्ञातः इतः परं नास्त्युपायः प्राणितुं । अथवा तमेव महात्मानं कौलिकं शरणं ब्रजामि । इति निश्चित्य मुहूर्तेन कौलिकसदनमेव प्राद्रवत् । तत्र च विषण्णवदना बहिर्वेदि कायामासीनं नवीनज्यौतिषिकं द्रष्ट्वा 'तत्पादयोः पतित्वा सर्वमपि यथार्थं वच्मि । शरणागताहं रक्षणीया भवद्भिः' इति सानुनयं प्रार्थयामास ॥

तथैवं प्रतिबोधितः पूर्णहर्षः तस्या आगमनकारणमविज्ञाय 'भो सुभ्रु! किं त्वया मे वक्तव्यमस्ति । गम्यतां' इति अवदत्-सा तु नितरां त्वस्ता 'ज्यौतिर्विदां सर्वमपि त्वैकालिकमर्थं करतलामालकवत्पश्यतां अत्र भवतां मया कथनीयं न किञ्चिदपि विद्यते । अहं भवद्भिरनुगृहीतस्य कोशाधिपस्य भार्या । तस्य राजदण्डेन वधोपायं विचिन्त्य मयैव तत् रत्नं मुषितमासीत्' इति भवतां ज्ञातचरणेव । भगवतः पादभूलमेव शरणमभिप्रपन्नाहं कृपया संरक्षणीया' इति पादयोः पपात ॥

तत् श्रुत्वा हर्षपरवशः पूर्णहर्षः ।

'स्वप्नो वा किमियं माया किमु वा भाग्यसन्ततिः'

इति विचिन्त्य, नियतमीश्वरानुग्रहेण सङ्कटान्मोचितोहं इत्यमन्यत । प्रकाशश्च तामभिदधे । 'आयिकठिनहृदये! कथमीदृशोपि व्यापारे प्रवृत्तं त्वमनः? अतिदारुणं खल्वङ्गना-

हृदयं । यदि मद्रुचः करोषि ततस्ते श्रेयो भविता' इति । सापि 'महात्मन, भवतामाज्ञां शिरसा वहतीयं वोदासी' इति प्रतिशुश्राव । कौलिकश्च 'तथा चेत् पत्युः धनपालस्य शयनगृहे उपधानस्याधस्तात् तत् रत्नं पटान्तेनाच्छाद्य निधेहि' । इति उक्त्वा तां विससर्ज । पुहूर्ताद्वैत्यावसाने अयं महाज्यौतिषिकः धनपालनिकटमेत्य 'भो, नवग्रहाणां श्चारां मयानिर्णितः । नष्टं रत्नं तवैव शयनगृहे उपधानस्याधस्तादुपलभ्यते इति अभाषीत् । एतदाकर्ण्य तद्वचस्य विश्वसन्नापि शयनगृहं प्रविश्य ज्यौतिषिकेन निर्दिष्टे प्रदेशे रत्नं दृष्ट्वा परं विस्मयमापन्नः कौलिकस्य ज्योतिर्ज्ञानमन्यादृशमिति प्रशस्य निष्काद्विशतं दत्त्वादरेण पूजयामास ।

एवं धनपालेन सम्मानितः प्रभूतं धनं ग्रहीत्वा, 'सर्वं दैवायत्तं । नमया किञ्चिदप्यार्जितं' इति निश्चित्य न दर्पमवाप । सदनमागत्य च गृहिणीमाकार्य, द्विशतनिष्कान् दत्त्वा 'आयिमानिनि! देवानुग्रहादेवास्मिन् दिवसे कथञ्चित्प्राणैरहं न वियोजितः । सम्प्रति सकामाभव । नेतः परं मां दूनय, इत्यभ्यर्थ्य समग्रं दिवसवृत्तान्तं तस्यै वर्णयामास ।

द्रव्यलोलुपा रूपिणिका 'तस्यापतितामनर्थपरम्परां किञ्चिदप्यविगणय्य 'वल्लभ, धैर्यमवलम्ब्यायमेव ज्यौतिषिकव्यापार अनुष्ठीयतां । तेन महती सम्पदमवाप्स्यसि । धनस्य कृते मानवाः अति-साहसमाचरन्ति, महान्ति कर्माणि, दुश्चराणि तपांसि, जीवितसंशयावहानि समुद्रलङ्घनादीन्यपि च कुर्वन्ति । 'उद्योगिनं पुरुषसिद्धा मुपैतिलक्ष्मीः' । यतमानेष्वेव देवतानामाशिषः पतन्ति इति तस्योपादिशत् । तदाकर्ण्य दूयमानमानसः 'हा प्रेयसि! कथमतानिष्करुणासि । अयं ज्यौतिषिकव्यापारः मादृशानां सर्वथानर्थावह एव'

इत्यर्द्धोक्ते, सादुर्मुखी क्रोधपरवशाभूत्वा 'अजस्रदैन्यमेववदता त्वया नमं किञ्चिदपि प्रयोजनं । त्वत्तः अपसरेयं' इति परुषाक्षरमभाषत निर्भर्त्सितश्च पूर्णहर्षः 'सत्यमेवासन्नमृत्युरहं' इति निश्चित्यापरे-
द्युरपि तथाहठाद्बहिर्निस्सारितः पूर्ववदेव 'ज्यौतिषिकोहमिति सर्वतः उद्धोषयन् जगाम । तस्मिन्नापि दिवसे राजर्षौ जूनाः तद्दृष्टुं संघशः आगताः तं परिचार्य तस्थुः । पूर्वदिवसोदन्तं रत्नलाभश्च जानन्तः ते विस्मयेन तस्य प्रभावं बहुधा प्रशंसन्तुः । तस्य यशः सर्वत्रापि प्रवृद्धे ।

अत्रान्तरे महामूल्यं रत्नहारमङ्गुलीयकञ्चान्विष्यालभमाना काचित्तरुणी नितान्तकातरा 'ममानवधानेन हाराङ्गुलीयकौ प्रणष्टौ इति आकर्ण्य पतिर्मां सदनाभिस्सारयिष्यति किङ्करोमि मन्दभागधेया' इति आत्मानं निन्दन्ती तेनैव पथा आजगाम । तत्र च 'कौलिकः पूर्णहर्षः देवानुग्रहेण त्रिकालज्ञोभवत् । किमन्यदितोप्याश्चर्यजनकं' इति कुतश्चित्संलपतो जनसमाजादुपलभ्य, अमुयोः नष्टहाराङ्गुलीयकयोः गतिं ज्ञास्यन्ती स सम्भ्रमञ्जनसम्मर्दमहताश्रमेणातिक्रम्य, कौलिकस्य परिसरमाससाद ।

आगत्य च सा वापिनी "भोज्योतिर्विदामग्रेसर, पूर्वेषुः स्नातुं सरस्तीरं गताया मे हाराङ्गुलीयकौ 'केनापहतौ' इति न ज्ञायते । यदीदमौ भवतामनुग्रहात् पुनरप्युपलभ्येते तदा पञ्चाशन्निष्कान् पारितोषिकत्वेन दास्यामि । तदविलम्बमुच्यतां नष्टद्रव्योपलब्ध्युपायः" इति अभाषत । तदाकर्ण्य इदमित्थमित्यजानानः कौलिकः 'कथमस्मादनर्थान्मोचयेयं' इति दुःखितः ईश्वरमेव मनसा ध्यायन् दुःखेन विवर्णवदनः अधोमुखस्तस्तौ ।

(क्रमशः)

Bhavabhuti's parents were Nilakantha and Jātukarni, and Bhattachagopala was his grand-father. Srikantha meaning 'he, in whose throat eloquence resides'—was the name bestowed upon him by his countrymen. His teacher or guru was Jnananidhi perhaps an ascetic, who probably initiated our poet into the mysteries of Vedānta. Bhavabhuti, like his ancestors, learned the Vedas and Upanishads. The atheistic Sankhya and the theistic Yoga philosophies were not unknown to him. This we gather from a verse in the Prologue of *Malatimadhava* which runs:—

यद्वैदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानं तत्कथनेन किं हि ततः कश्चिद्रूपो नाटके ॥

Act I. *Malatim.*

He is the master of the whole of *Apastamba Sūtras*.

Unlike Kalidasa, he is a pure Vaidika and is full of Vaidic ideas and expressions which now and then find their place in his works almost unconsciously. Other *Sūtras* like those of Gautama are also familiar to him. Unlike other dramatists, he develops the marriage of Malati and Madhava according to certain principles of his own, formed from a study of several *Sūtras*. He rejects all the minute rules laid down by *Apastamba* for selecting a bride. He follows Gautama who holds the mind and the eye as the sole guides in choosing a girl. He expresses the same in the words of Kamandaki:—

कामन्दकी— गौतमोप्येवमाह यस्यां वाङ्मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ॥

Act II *Malati Madhava.*

Again when Kamandaki joins the hands of Malati and Madhava in the temple, our Vaidic bard in the words of the abbess, brings home to the minds of the couple the gist of the mantras used in marriage rites in an improved form:—

सखा सप्तपदाभव सखायौ सप्तपदाबभूव.....

Mantra *Prasnam.*

With this compare Kamandaki's words:—

कामन्दकी— प्रेयो मित्रं बन्धुतावा समग्रा
सर्वे कामाश्शेवाधिर्जावितंवा ।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसां
इत्यन्योन्यं वत्सयोर्जातमस्तु ॥

Act VI *Mal. Madhava*

How are we to understand our poet when he says

मावाप्तपद्मेष्वापि नामतद्भूत्
पापंयदस्यां त्वयिवाविशंक्यम् ॥

Act IV. Mal. Mad.

without supposing that our bard has made Vaidic expressions his own, which he uses unconsciously? c.f. the expressions in Veda:—

तद्विषद्भयो दिशाम्यहम् ।
तमेषां जम्भे द्रव्यस्स्वाहा ॥

Mantra Prasnam.

Of course 'the evil which you will not wish ever to your enemies, shows the height of misfortune; nevertheless, such a way of expressing the idea is peculiar and cannot strike an *unvaidic* mind.

Bhavabhuti rises far above his predecessors, when he, in spite of his Vaidic training, enunciates such liberal principles as—All men irrespective of caste are entitled to do penance. The result depends entirely upon the state of the mind. A Brahman may fail, but yet a Sudra may succeed. This we infer from the following Sloka:—

शम्भुकः—अथवा महदुपकृतन्तपसा ।
अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथश्शरण्यो
मामन्विष्यन्निहवृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वाप्राप्तस्स इह तपस्सम्प्रसादन्यथाचेत्
क्रायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥

Act II Uttara.

Our bard's description of Valmiki's hermitage shows that he is himself a Rishi and a poet. We shall cite the passage:—

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यः प्रसूता प्रिया
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरतामनागनुसृतो भक्तस्यसर्पिष्मतः
कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥

Side by side with this, we shall see how Kalidasa describes the hermitage of Kasyapa.

नीवाराशुक्कगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
प्रास्निग्धाः कचिदिगुदीफलभिदस्सूच्यन्त एवो पलाः ।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयश्शब्दं सहन्ते मृगाः
तोयाधारपथाश्चवल्कलाशिखा निष्यन्दरेष्वांकिताः ॥

This is also true to nature. But we draw this distinction between these poets. Bhavabhuti describes the hermitage as an *inmate of the same*, while Kalidasa describes it as a *stranger*. Further on our bard's vaidic mind does not allow a Brahman guest (Vasishta) into the hermitage of Valmiki, without any mention of *मधुपर्कविधि* which is enjoined by the *Sut-rakaras* on such occasions. He himself quotes his authority in the words of *Bhaudāyana*.

समांसो मधुपर्क इत्याद्यायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रियाभ्यागतायव
त्सतरीं महोक्ष्वामहाजंवा निर्वपन्ति गृहमेधिन इति हि धर्मसूत्रकारा*
स्समामनन्ति ।

Again Bhavabhuti's description of *the son in relation to the father* (in the words of Rama) strikes us simply as an improvement on a *Vaidic mantram* addressed to the male issue by its father during its *जातकर्म* ceremony. We shall quote the *mantram* as well as the descriptive verse:—

अंगादंगात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मावै पुत्रनामासि सजीव शरदश्शतम् ॥

Mantra Prasnam.

Our poet expresses the same in:—

अंगादंगात्सुतइवनिजोदेहजस्नेहसारः
प्राडुर्भूयस्थित इवबाहिश्चेतना धातुरेव ।

Act IV Uttaram.

Many more instances might be adduced to illustrate that our poet is full of Vaidic elements.

Bhavabhuti was a wanderer ever since he was a boy. †“From his native region stern and wild, the poetic child had imbibed that appreciation of nature in her wild magnificence

* गौरितिगां प्राहोत्तरयाभिमान्य तस्यैवपांश्रपयित्वा—Apastamba
Grihyasutra 13th section.

† R. C. Dutt Ancient India (Vol. III—Puranic period).

which distinguishes him from all other Sanskrit poets". *Prof. Wilson also bears testimony to "the extraordinary beauty and power of language and attributes his peculiar talent for describing "nature in her wild magnificence" to his "early familiarity with the eternal mountains and forests of Gondwana."

As we have seen before, he attached himself to the court of Kanouj and followed the prince Yasovarman in his various vicissitudes and accompanied him to Kashmir. On his way, he visited many Buddhist Vihâras and observed various kinds of Pashanda worship—worship of Siva in his terrific forms,—the practice of offering human sacrifices to Châmundâ, to some of which he alludes in his works.†

MAHAVIRACHARITA.

Bhavabhuti's poems may be considered as 'Plays of Passion.' Among his works only three plays have come down to us. His first work is Mahaviracharita. Its characteristic sentiment is *Heroism*. The subject is, as usual with our poets, the adventures of Rama. The reason why Rama's exploits should be the theme of most of our poets appears to be that almost all the Rasas or sentiments find their suitable place in his story— शृङ्गार (love), वीर (heroism) करुणा (tenderness), भीमत्स (fear) &c. It is the habit of our poets to deviate from some of the minute details of Ramayana, with a view to give prominence to any one of the Rasas and to depict the others subordinate to the one pitched upon. Hence heroism being prominent in this play, stirring and martial descriptions are brought out in relief.

The Play opens with a prayer to the Almighty. Then the Prologue expresses the circumstances under which the Play was to be acted (a great festival in honor of Kâlapiyanâtha at Ujjain), and the merit and the parentage of the author. The scene of the I Act is laid at *Viswamitra's hermitage* where Kusadhvaja, the brother of Janaka, arrives with Sita and Urmila, in response to the invitation sent by the sage. Rama and Lakshmana being there already, the young persons become

* Taken from Mrs. Manning's Ancient and Mediaeval India. Vol. II. Chap. 20 page 208.

† At the close of the V Act Mal. Madh, Aghoraghanta, the heartless Pashanda who offers Malati the heroine to Kali, is heard to say.

चातुर्दे भगवति मन्त्रसाधनादावुद्दिष्टमुपनिहितं भजस्व पूजाम् ॥

mutually enamoured. The conversation of the newly arrived guest and the sage is suddenly interrupted by the announcement of a messenger from Ravana to demand Sita in wedlock to his master. They were further disturbed by a female fiend Tataka. Rama destroys her in obedience to the commands of the sage. Then wishing to marry Sita to Rama, Viswamitra sends for the great Siva's bow. The hero succeeds in breaking it. The Act comes to a close with the defeat of Maricha and the death of Subâhu (the sons of Tataka).

It is plain that, in this Act the scene has been fixed at Viswamitra's hermitage, the field of military exploits, purposely to bring heroism to prominence and to assign a minor place to love at first sight. We see that in almost all the Sanskrit plays celebrating Rama's deeds, Ravana is introduced directly or indirectly among the suitors to the hand of the fair daughter of Janaka. Thus in Anargha Raghava, Ravana demands Sita in wedlock through his Purohita Saushkalaka whose conversation with Janaka and his priest Satananda will be found very interesting. In another Play, Ravana appears to seek the hand of Sita in person, and assents to undergo the ordeal. Accordingly he is introduced to the Siva's bow in the midst of many powerful kings who wish to possess Jânaki, but are too weak to touch the weapon. The Lord of Lanka, proud of his acknowledged valour, despised them all and boldly approaches it. He is strong enough to lift it, but is unable to handle it. The heavy bow with its bottom fixed in the ground, commences its circular rotations in the air. Ravana, in fear, presses its lower part to his breast and is whirled round. At last, amidst the laughter of the multitude, the conqueror of the world falls down and the bow over him. To crown all, the lower end of the bow that had been fixed deeply in the ground, being forced up, pieces of sand and mud find their way into Ravana's mouths, as if, according to the imaginative poet, earth herself despised the impotent Lord of Lanka who was so bold as to offer himself as a candidate for the hand of her daughter. Ravana's appearance in *Janaki Parinayam*, which we may regard as the Indian comedy of errors, is still more interesting.

Act II opens with a dialogue between Malyavan the minister of Lanka and Surpanakha about Rama's deeds. A message

from Parasu Rama arrives partly requesting and partly commanding Ravana to abstain from doing any injury to the pious sages living in Dandaka. Malyavan tries to take advantage of this to instigate Jāmadagni against Rama. The scene is then abruptly shifted to Mithila where the fiery-tempered Bhargava comes to take vengeance upon the insulter of his God and preceptor Siva. "A beautiful scene ensues in which Rama rushing to meet Bhargava is detained awhile by Sita's terrors.* The dialogue between the two heroes contains many interesting passages† which clearly portray the modesty and presence of mind on the part of Rama contrasting with the haughtiness and arrogant behaviour of his rival. Murari, the author of Anargha-Raghava, more or less, copies the style of Bhavabhüti in describing these scenes, and expresses the same in more forcible language. The conversation of the two heroes is there prolonged, Rama, all the while, appearing very modest and his rival very arrogant. When all the patience of Rama has been tried, he concludes by saying:—

‡ विप्रेशस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्याद्विभेमि ।

Act IV Anargha Raghava.

To be classed among Brahmans is the greatest insult to the warrior priest. He cannot brook this insult from a Rajanya boy. He at once bites his lips and bursts into rage:—

§ जामाआः पापदुर्मुख, वसिष्ठ इव विश्वामित्र इव स्वस्विवा-
चनिको ब्राह्मणस्तेयं परशुरामः । धिक्कष्टम्—एवमुच्चावचावाचः क्षत्रि-
याच्छ्रूयन्ते । (क्रोधातिशयनाटयन्) अयमहंभोः !

सहृद शरथमद्यात्कृत्यपुत्रैश्चतुर्भिः
जनककुलकबन्धस्कन्धनिर्गतवरीभिः ।

नवरुधिर सदाभिः कृत्तलीलापताकां
रणभुवमति रौद्रं रुद्रशिष्यः करोमि ॥

Act IV. Anargha Raghavam.

* Prot. H. H. Wilson Hindu Theatre Vol. II.

† जाम—यः मध्येवभ्रकुटीपरस्संवृत्तः खभावः । Act II.

‡ Truly I am afraid of committing the greatest sin of striking a Brahman.

§ Parasurama O. Vile wretch! Do you take Parasurama for Vasishta and Visvamitra who are waiting at your doors (for a two anna piece—the expected reward) for Abhisravanam? Alas! to hear such insolent words from a Kshatriya—(becoming still more furious).

Surely, surely, this disciple of Rudra will root out Dasaratha with his four sons, destroy Janaka with his family and fill the dreadful battle field with the flowing flood of blood.

Resuming the narrative, the combat between Rama and his namesake is suspended for a time by the arrival of Janaka and Satananda, and by Rama's being summoned to attend the Kanchanamochana ceremony (the loosening of Sita's golden bracelet). Then begins the III Act. Parasurama is awaiting the reappearance of Rama, when he was addressed by Vasishta, Visvamitra, Satananda, Janaka and Dasaratha who tried to pacify him; but the warrior-Brahman slights them all. The act comes to a close when the hero himself appears to challenge his adversary.

The IV Act commences with the announcement of Rama's victory over his rival, who, humbled by the defeat, retires at last. Meanwhile Ravana's minister plotting for Rama's destruction sends Surpanakha disguised as Manthara, the handmaid of Kaikeyi. She delivers a letter to our hero asking the fulfilment of the boons of his father. The ensuing scenes—Dasaratha's surprise, his unwillingness to part with his beloved son, and Rama's intercession on behalf of the latter—are most pathetic. The old king's despondency at the thought of Rama's departure finds vent in the following:—

दश—वत्स राम भद्रनगन्तव्यं नगन्तव्यम् *

प्राणाः पतन्ति परितस्तमसावृतोऽस्मि

मर्मच्छिदो ममरुजः प्रसरन्त्य पूर्वोः ।

अक्ष्णोर्मुखेन्दुमुपधेहि गिरञ्चदेहि

हा ! पुत्रमय्यकरुणस्सहसैवमाभूः ॥

Act IV Viracham.

In this Act, we see that Kaikeyi has no hand in the cruel banishment of Rama. Our bard has been kind enough not to attach any stigma to the noble-minded queen.

In the epic she has been pointed as noble minded; for hearing Rama's coronation, she is so highly delighted that she gave presents to all her attendants. But the Devas wishing Ravana's destruction by securing the banishment of Rama to Dandaka, enter the heart of Manthara the handmaid of Kaikeyi

* Dasaratha (sighing) O my dear child, Ramabhadra! do not be away from old father—Life is going out; darkness overwhelms me on all sides; some strange kinds of disease pervade my body and break my heart. Permit my yearning eyes to fix themselves at your moon-like face. Let me hear your sweet voice. O! my son, do not deny me your mercy so soon.

and make a cat's paw of the queen. Afterwards the noble queen grows highly penitent for what she has been induced to do.

In the next Act, the scene is shifted to the forests of Dandaka. Here as Wilson says "Bhavabhuti is himself". In the opening scene, Sampati a bird, leaves his brother Jatayu with strict injunctions to assist Rama, if needed, and goes to the ocean. Jatayu goes to Malaya. Here there are some powerful and natural descriptions of the forests and the mount Prasravana near the river Godaveri. Jatayu perches on the mountain, sees Ravana carrying away Sita, goes to her rescue, fights and falls down dead. The indignant hero going in search of his better half, feels sorry for Jatayu's death; and conducted by Sramana to Rishyamuka, he meets Sugriva and Hanuman who introduce to him Vibhishana, the pious brother of the king of Lanka, who has been banished by the advice of the wily Malyavan. The same crafty minister who successfully plotted for our hero's exile, has already set his friend Vali against Rama, and Vali now appears before our hero. They fight and Vali is mortally wounded. He advises his subjects to accept Sugriva and his own son Angada as joint leaders in the fight against the ten-headed monster. Here ends the V Act. Here we observe that our hero is not to blame for killing Vali, the arch-monkey. His attitude in the sacred Epic is offensive, but here, purely defensive. This change reflects much to the credit of our poet in developing his plot. The VI Act begins with the lamentation of Malyavan over the death of Vali. All his schemes are thwarted. He grows highly despondant. His fears are augmented at the news of burning of Lanka by Hanuman. Then Rama's bridging the ocean, Angada's message to Paulastya, Mandodari's fears, Ravana's fight—all find their proper place in this Act, which ends with the death of Paulastya. The last Act opens with Lanka bewailing the death of her lord. She is consoled by Alaka. The rest of the Act describes Vibhishana's enthronement, and the return of Rama to Ayodhya on the Pushpaka. Rama's descriptions of many places on their return journey, abound in many fine and picturesque passages. Our hero, placed on the throne of Ayodhya, assumes the reins of the Government. Here the play terminates.

(To be continued).

For a detailed elucidation of this view we may refer our readers to the thirteenth adhikarana of the 3rd pāda of the second Adhyāya of the Vedānta sūtras, where Sankara examines the several positions in detail.

5. *Dhata—Sa'trah*. Dhātā or the original progenitor of the human race and Indra are stated in the Upanishads to have been the first promulgators of the Vedantic truths. Vide for instance Chhāndogya VII—15—1.

6. These two riks, though not found in the Rigveda yet occur in another *Samhita* (Vājasaneyā—*Samhitā* 31—8) in a slightly different form. Thus

The two riks in the Taitt. Aranyaka version cannot therefore be set down as the latest product of Vedic activity, though a relative posteriority may be assigned to them among the products of what western scholars call 'the Chhandas period'. It may be noted that the rik as given in the Vaj. *Samhitā* is also repeated in the S'vatasvatara Upanishad (III Chap. 8).

RIK. XVIII.

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

तेहनाकं माहिमानं सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

Devāḥ = The Gods, *ajāyanta* = (thus) worshipped, *yajnam* = the sacrifice (namely, Lord Prajāpati) *yajna* = by the sacrifice (of contemplation) *āsan* = (thus) came, *prathamāni* = the first and essential, *tāni* = (and) well known, *dharmaṇi* = laws (by which the universe is governed); *mahimānah* = those great souls (that worship Prajāpati), *sachanta* = obtain, *nākum* = heaven, *yatra* = where, *sādhyah* = the sādhyās, *purve devah* the first gods, *Santi* = live.

Thus by this mental sacrifice did the Gods worship the Lord sacrifice, and thus came those first Laws by which the universe is sustained. And those great souls that worship the Lord in the same manner will also obtain that heaven where live the sādhyās—the first Gods who by their contemplation on the Lord, were instrumental in bringing all this universe into existence.

Comment. This rik summarises the teaching of the sūkta and winds up with saying that those who worship the Lord as the sādhyās did will also obtain ever-lasting glory in heaven.

We have in the comment on the earlier riks, especially on Rik VII, explained how the sacrifice was purely mental and how the sādhyās regarded the Lord Himself as *the* Sacrifice. Vidyaranya explains *nākam* as विनात्मस्मिन्—nothing but union with the Lord.

THE END.

UTTARA PURUSHASUKTA.

RIK. I.

अद्भ्यः सम्भूतः पृथिव्यैरसाच्च

विश्वकर्मणः समवर्तताधि ।

तस्यत्वष्टां विदधद्रूपमति

तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे ॥

Meaning. This universal matter known as *Virāt*, *Sambhātah* = sprang, *adbhyah* = from the waters, *cha* = and, *rāsāt* = from the watery essence, *Prithivya* = *bhūmyā* = of the earth. The presiding deity of the universe, known as *Virātpurusha*, *adhi* = with all his excellence, *samavartata* = sprang, *Visvakarmanah* = from the universal creator; *Tvashta* = This universal creator, *vidadhat* = bringing into existence, *rupam* = the form, *tasya* = of the *Virātpurusha*, *eti* = busies Himself. *Tat sarvam* = All this, *Purushasya* = presided over by *Virātpurusha*, *ajānam* = (thus spread) on all sides, *agre* = at the beginning (of creation).

This universal matter known as *Virāt* sprang from the waters and from the watery essence of the earth. The Deity presiding over the universe, himself known as *Virātpurusha*, sprang with all his excellence from the Universal Creator. This Universal Creator brought into existence the outward form of *Virātpurusha*, which consists in the visible universe about us. Thus did all this presided over by *Virātpurusha* spread on all sides at the beginning of creation.

Comment. 1. This *anuvāka* consisting of six Riks is the sequel of the *Purusha-Sukta* proper, and is called *Uttara Nārāyaṇa Anuvāka* and it is ascribed to the same Rishi *Nārāyaṇa*.

2. *Adbhyas* &c. This Rik, agreeably to the teaching of the former part, postulates the existence of two Divine Beings

The first is called *Visvakarman* or *Tvashti* — the Prime Source of all things created. From this Being, known as *Brahman* in Vedantic philosophy, sprang a second Being called *Virātpurusha* — the presiding Deity of the visible universe. Just as the human body corresponds to the individual soul which resides in it, so the whole universe is regarded as the body of the *Virātpurusha*. This body is known as *Virāt*. *Virāt* is said in this rik to have sprung *adbhyah*, from water (not water exactly but what is known as nebular matter). All water came out of the fluid part of the nebula and all earthly matter came out of the thicker part of nebula. It need scarcely be said that the theory of creation as given here is a succinct statement of the theory of evolution, one of the proudest achievements of modern science. Original nebular matter gradually cooled and thickened and earth and water are but the products of various degrees of condensation. So says also Sayana in his comment on this passage.

“सर्वत्रव्याप्तेषु जलेषु क्षीरमध्ये मण्डवत् ब्रह्माण्डगोलकं उत्पन्नम् । न केवलमस्य एव किन्तु ‘पृथिव्यैरसाच्च’ = भूम्याः सम्बन्धीयोऽयं रसः तस्मादपि उत्पन्नः मण्डस्य योऽयं घनीभावः स पार्थिवः । ये च तन्मध्ये द्रवांशः ते आप्याः । ‘यत् कठिनं सा पृथिवी, यत् द्रवं तदापः’ इत्यादिश्रुतेः ॥

We may translate the passage thus “From *jala* (or protoplasmic matter) that was spread on all sides sprang this universal globe, like cream from the midst of milk. Not simply from the liquid but also from *Parthiva* essence (the essence of matter); the thicker part of the scum became solid matter and the liquid parts of the scum became the waters. So says the Veda, “The thicker is the solid earth and the liquid part is the waters.”

The rik itself briefly hints at the evolution theory and Sayana, living as he did in the 14th century A. C, could hardly be suspected of reading nineteenth century science into this hoary passage. Such an instinctive grasp of scientific truths in times almost pre-historic, is the best comment on the inspired character of the Vedas, though western scholars, bred in alien ways of thought, may sometimes be disposed to see in them “the babblings of an infant race.”

RIK. II.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं ।

आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।

तमेवं विद्वानमृतं इह भवति ।

नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

This Rik has already been explained in the first part.
Rik. III.

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः ।

अजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्यधीराः परिजानन्ति योनिं ।

मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ।

Prajāpatih = The Lord of beings, *antahcharati* = moves through, *garbhe* = the universe; *ajāyamānāh* = Though birthless, *Vijāyate* = He is born, *bahudha* = in several forms; *dhīrah* = the wise, *parijānanti* = well know, *Tasya* = His; *yonim* = real essence which is the source of creation. These wise men, *vedhasah* = (becoming) the lords of creation, *īschhanti* = wish for (and obtain), *padam* = the (exalted) state, *marichinām* = of Marichi (Atri and other *prajāpatis*).

The Lord of Beings pervades all things. Though not subject to birth He is yet born in several forms. The wise well know His real essence and knowing it, wish for and obtain the exalted state of Marichi and the other *Prajapatis* and become the lords of creation.

Comment. 1. *Antah charati* = It is He that pervades and sustains the universe and directs all creatures in their several activities and pursuits. He is the *antaryāmin* and *adhish-tātri* of the universe.

2. *Ajayamanah, bahudha Vijāyate* = This paradox is explained in the Vedantic philosophy by what is known as the *vivartavāda*—that all phenomenon is an illusory appearance due to *Māya*.

(To be continued).

॥ श्रीविक्टोरियाचक्रवर्तिन्याः वज्रजूलीगद्यम् ॥

प्रस्तूयतेऽद्य नीत्या धरामवन्त्याहि चक्रवर्तिन्याः ।

श्लाघ्येन वज्रजूली गद्येनाऽनेन शुभकीर्तिः ॥

पुरा खलु परमकरुणावरुणालयोऽखिलजगत्कारणभूतश्श्रीनारायणो नष्टानि पुनरुत्कृष्टानि विशिष्टानि च विष्टपानि यथापूर्वं सरीसृष्टि—

सृष्टेषु च तेषु विष्टपेषु क्षितितलमखिलं संरक्षणाय व्यक्षिप दनुस्सृष्टधर्मनीतिषु मनुभरतप्रभृतिषु क्षितिपतिषु—

इमेच भूमेरधीशाः क्रमेण नीतिसमेताः क्षमानिरन्तरस्वान्ताः क्षमान्तामवन्तो गतवन्तोपि 'यशःकायेन जीवति' इति न्यायात्, यशश्शरीरवन्तोऽद्यापि धरान्तरे विराजन्ते ।

अनन्तरमनधिगतनीतिज्ञानैर्दुर्मानैरक्रमात् क्षमामाक्रममाणैः कुनृपतिसन्तानैः भुवने व्यसने वर्द्धमाने जनानां, नितान्तकृान्तस्वान्त इत्थमचिन्तयत भगवान् लक्ष्मीकान्तः—

पूर्वस्मिन् समयेप्येवमेव वर्तमाने, यथा दशरथोर्वीनाथात् श्रीरामनामा, वसुदेवदेवाद्वासुदेवश्च भूत्वा भुवनव्यसनत्रिरासयत्, तथैव विधातव्यमधुनापि ।

अद्य खलु विलसति किल सकलकल्याणगुणजालशाली, त्रिलोकविलोयशःकूलविलासी, विल्लियन्नामा ब्रह्मि क्षितिपालस्तथाविधस्तदनुजन्माच डेयूगाप् केष्टनामा महीनायकः । तस्य सच्छीलजातस्याऽनुजातस्याऽस्मदीया शक्तिरिदानीमेव दुहिताह्वदेतु नाम । इत्यवगत्य सजगत्पथीश्वरस्तस्यैव महाराजस्य दुरत्ययां स्त्रीयां शक्तिं तनयां जनयामास ।

(1) William—king of Britain.

(2) Duke of Ghent.

साच धियाजये हायने, मे समाह्वये माँसे वारे च वासरे,
निरवधिकभागधेयोदया विक्टोरियाभिधेया तनया समुदियाय ।
यामद्यापि विसदृशतेजोभाजनतया भगवच्छक्तिमेव विदुर्विद्वांसः ।

सेयं महाभ्युद्योदया, दयामकरालया, विक्टोरियानामधे-
या, स्वीयपितृव्यस्य विल्लियाख्यस्य राजमुख्यस्याऽनप्रत्यतयाऽभ्यु-
पेत्य तद्राज्याधिपत्यं, सर्गोदयेऽब्दे, जूनिति संज्ञेमाँसि, नरीच वारे
'आत्मावै पुत्रनामासि' इतिरीत्या, दीपादुत्पन्नप्रदीपवत्, आत्मानु-
रूपरूपतेजःप्रभृतिबहुविधशुभगुणाकरैः, प्रिन्साप् वेलभ् इति युव-
राजप्रभृतिपुत्रपौत्रनिकरैः विराजमाना, प्रजाः आत्मजान् जन-
नीवत्, वत्सलतया कृत्स्नानवनिजातानवन्ती पुष्पाति कृष्णस्य मा-
नससन्तोषमद्यापि ।

ततश्च दुष्टान्निकृष्टानखिलान्नरपालानुन्मूलयन्ती, सा, साग-
रपर्यन्तभासुरां सारां हिन्दुविश्वम्भरां, सार्धजये वर्षे चक्रवर्ति
नीति विशेषमहाभिख्यां चाऽधिगम्योत्तरोत्तरमभिवर्द्धते ।

अस्याश्च विक्टोरियायां जगत्या राज्यां सत्यां, भूमेरनन्ता व-
सुमती, रत्नगर्भा, सागरमेखलेतिच, समुद्रस्य रत्नाकर इतिचाऽभि-
ख्या अन्वर्थाः ख्यातिमवापुः ।

सकलजनसन्तापकरो भगवान् सहस्रकरोपि स्वजनरञ्जन
परजनभञ्जनदक्षमस्याः क्षितीश्वर्याः प्रतापचातुर्थं स्वयमप्यधिगन्तु-
मिव विनिद्रः परितोराज्यं परिभ्रमन्नजिगमिषति बाहिर्निमेषमा-
त्रमपि ।

अनया महीनायक्या भूपालनकुशलता सहस्रनयनसन्निधाना

(3) In the year 1819. (4) In the month of May. (5)
On the 24th date. (6) In the year 1837. (7) In the month
of June. (8) On the 20th date. (9) Prince of Wales. (10)
In the year 1877. (11) The sun never rests in the British
Empire.

देव समधीतेत्यवगम्यते । यतः, दिवीवाऽस्या भुविच गुरुनीत्या पाल-
नं परिनिष्पद्यते । तथाहि ।

याकिल चक्रवर्तिनी सीविल् कृमिनल् रिविनियू पारेस्टुसा-
लट्टे मुखान्यत्नेकानि स्थानानि विधाय तत्र सम्यक्परीक्षितान् पुरु-
षानधिकारे कृत्वा, दिक्पालवसुमरुन्मुखैः शतमखइव दिवं, भुवम-
वति नीतिमार्गेण ।

किञ्च, याच महाराज्ञी, विविधनगरजनपदपदेषु विशाला
विद्याशालाः कल्पयित्वा, आंग्लेयगीर्वाणद्रविडमहाराष्ट्रप्रभृतौ
भाषाराशौ ज्योतिर्वैद्यमुखसकलकलासुच पितेव पुत्राणां मर्माभि-
ज्ञतां निर्माति निश्शेषाणां पुरुषाणां ।

याच क्षितीश्वरी तत्र भेट्टिक्लेपन् यप्ये वीये, यये इत्याद्याः
बहुविधाः परीक्षाः कारयेत्वा क्रमेणाऽभिज्ञानबोद्योगे स्थापयति
समदृष्ट्या ।

या च महीहितकारिणी पट्टणेषु ग्रामान्तरेषु च बहुशो वैद्य-
शालाः स्थापयित्वा निखिलगदानिदानज्ञैरभिज्ञैर्भिषग्वरसमाजै
र्द्वीपान्तरसमाहृतोत्तमभेषजैश्च परमाप्तबन्धुरिव कृत्स्नानां प्राणिग-
णानां व्याधिगन्धमपि व्याधूय प्रक्षिपति क्षिप्रमारोग्यमक्षीणं ।

या भूनायकी च अनुनिमिषमुन्मिषद्धमस्तोमसम्भूतातिमान-
गमनशक्तिसन्तानैः अवमानितपवमानमानसगमनैः अधिकतरगु-
हभारसहमानैः जलगमनसाधनैः स्थलगमनसाधनैश्च विचित्रयन्त्र-
यानैः कारयति जगतामाधिकतरामुपकारपरंपराम् ।

याच महीनायकी लोकोपकाराद्युक्ता, तत्तत्र नियुक्तरमा
ल्यादिभृत्यपर्यन्ताधिकृतपुरुषैः तत्रत्या अत्रत्याश्च पत्रिका दिनोद-
ने नाययति प्रत्यानाययति च ।

(12) Civil, Criminal, Revenue, Forest, Salt departments.

अतिदूरदेशवर्तमानैः कस्माच्चिन्तविशेषात् पुरस्स्थितैरिवाऽन्योन्यं भाषमाणैः पुरुषैः लोकवृत्तान्तान् द्रुतं प्रकाशयति ।

तेषुतेषु नगरग्रामजातेषु सदारोग्यकृते सरसनीरपूरितान् क्षुप्रान्त्पादयति । सरसानि सरांसि प्रचुरयति । जलयन्त्रजातैः साराणि नीराणि प्रचारयति च ।

विगतचोरसंसर्गतया निरर्गलगम्यमानराजमार्गतोऽन्यतश्चोपकारशतादसल्लोकानुकूल्यं कलयन्त्यपि तत्रपुनरवृत्त्यैवाऽन्विष्यत्युपकारान्तराणि ।

याच नीतिधर्मासक्तचित्ता, मनुयाज्ञवल्क्यशुक्रकामन्दकप्रभृतिभिर्महायोगिभिः प्रणीताः स्मृतिनीतिततीस्सन्ततममात्यैस्साकं सम्यक् परीक्ष्य तन्मुखेनैव रक्षाशिक्षान्वयवहतीरस्वलितनीतिपथं यथातथं विदधती, आत्मसचिवोभयायत्ततया राज्यभारमावहति ।

यस्याश्च राज्ये राजबाधा पद्मएव, उग्रकरबाधा कैरवएव, दुःशासनार्दनं पाञ्चालीनाटकएव, भीमसेनाहातिर्दुर्योधनएव, मत्तता हस्तिन्येव, कलहो मृगजातावेव, भङ्गाघातस्समुद्रएवच प्रतिभाति ।

“क्वचित्कदाचिच्चादृष्टं वैचित्र्यं बहुदृश्यते ।

यद्राज्ये यन्नदृष्टन्तन्नभूतन्नभविष्यति ॥”

सा चक्रवर्तिनी दैवभक्त्या शबरीं पातिव्रत्यादरुन्धतीं सत्याद्वाणीं, रुयात्या महालक्ष्मीं, स्थित्या सहस्राक्षं, नीत्या मनुमहीपतिं, संपत्तिपूर्त्या धनाढ्यक्षश्चाऽनुकृत्याऽभिवर्द्धतेतराम् ।

यालक्ष्म्येकस्थितिर्याज्ञाचक्रालोकार्तिहारिणी ।

स्फुटं साविष्णुशक्तिर्यन्नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥

इदमपि श्रूयताम्—

अस्मिन् हि हिन्दुदेशे देशान्तरापेक्षया बहवो देवालया यथा इतरे सत्तशालादयश्च वर्तन्त इति स्पष्टमेव दृष्टमस्माभिः । ते

भ्यो भक्तिपुरस्सरं (दत्त्वा भूमिनिबन्धं वाकृत्वेति) प्रकारेण भूरिशो भूमिनिबन्धादिकं वित्तीयं सावधानेन संरक्षतीतिच प्रत्यक्षीकृतमेव सर्वैरपि मानवैः ।

अस्मिन् हि कलियुगे बहवोवनिपतयो धर्ममनुवर्तमाना गतायुषश्चाऽभवच्छितिं प्रासिद्धमेवैतत् ।

इयं राज्ञीतु प्रथमं प्रपञ्चितप्रकारेण सकलविधेनापि धर्मं समर्ममभिवर्द्धयन्ती सकलसौभाग्यसमृद्धा चिरञ्जीवाचाऽवतिक्षितिं । ‘धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं कीर्तिधर्मश्चानिश्चलः’ इति हि श्रुतिस्मृतिः ।

सैषा चक्रवर्तिनी बाल्येऽष्टादशावधिके वयासि महादिदंराज्यमधिगम्य तदूर्द्ध्वं षष्टिशरदुत्तरं निर्विघ्नं निर्विश्रमश्च धाराधर इव निरन्तरपरोपकारैकनिरता गुरुतरभुवनभारं विभर्तीति यत्तदिदंविचित्रतरमस्माभिरदृष्टं चरंहि ।

तस्मात्तद्विषयवासिभिरस्माभिः एतन्महोपकारस्मारकमखिलाश्चर्यकरं महत्तरं किमपि मङ्गलवरमाचरणीयन्तु । एवमेव सुविमृश्य स्मृतोपकारैः इदानीं वर्तमानसौधोदये हार्यने जून्मासे, शुभतरेच रेखायुतवांसरे डैमण्डजूबिलीति काश्चिन्महोत्सवः सस्नेहमनुष्ठीयते ।

तद्दिने बहून्यन्नदानानि विरचितानि बहवो दीपा विरचिताः । अन्येच भूरिसम्भ्रमास्सविशेषमशेषमनुषसन्तोषपोषकतया परिष्कृताः ।

इदन्तुचक्रवर्तिन्याः कीर्तिद्योतयताश्चिरं

श्रुत्वेदमभितुष्यन्तु सर्वे राज्ञीपुरस्सराः ।

मङ्गलश्चक्रवर्तिन्या मङ्गलं राज्यभूस्थितेः

मङ्गलन्तपुत्रपौत्रप्रजानामनिश्चमभवेत् ॥

धर्मव्याधोपाख्यानम् ।

—(ॐ)—

अवात्सीत् किल मिथिलानगर्या सुशीलोनाम कश्चिद्ब्राह्मणपुङ्गवः । सहि साङ्गोपाङ्गाभ्यामाभिज्ञः ब्रह्मनिष्ठः भक्तियोगमनुतिष्ठमानः कालं निनाय । तस्य मिथिलानगराधीनेनाह्नमित्राभिधेयेन इक्ष्वाकुवंशसम्भवेन मृगयाशूरेण सार्वभौमेण साकं कदाचित्सख्यमभूत् । सभूसुरः प्रशान्तविषयाभिलाषोपि “तस्माद्ययाकयाचविधया बहन्नं प्राप्नुयात् । योगक्षेमार्थं राजकुलं गच्छेत्” । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः विहितं धर्ममनुसृत्य अनुदिनं प्रातः राजसभां गत्वा शास्त्रार्थादैः मधुरालापैश्च महीपालं विनोदयामास । तथापि स पण्डितः मुहुर्मुहुर्मनस्येवमचिन्तयत् ।

“अस्य दग्धोदरस्यार्थं किं कुर्वन्ति पण्डिताः ।

वानरीमिववाग्देवीं नर्तयन्ति गृहेगृहे ॥”

ततश्च राज्ञा विसर्जितः गृहमागत्याऽतिथिसत्कारं कृत्वा तान् मृष्टमन्त्रमभोजयत् ।

एवं गच्छति काले कदाचित्सायाह्ने बाह्वेदिकायामासीनं शिष्यानञ्ज्यापयन्तं तं राज्ञो वार्ताहरः कश्चित्सत्वरमुपेत्य बद्धाञ्जलिः “भूसुरोत्तम, महाराजः अनमित्रः त्वामविलम्बमाकारयति” इति व्यजिज्ञपत् । तदाकर्ण्य ‘कथमकाले राजा मामाह्वयति’ इति पर्याकुलः आसनादुत्थाय प्रतस्थे । तदानीं पथि बहूनि दुर्निमित्तानि पश्यन् तान्यविगणय्य क्षमापालसमीपमाससाद । महाराजोपि तं दृष्ट्वा ‘प्रियसख, मृगयार्थमटवीं गन्तुमुत्सहे । भवानप्यस्माभिस्सह प्रविश्याऽऽरण्यानीं गन्तुमर्हति’ । इत्युक्त्वा निजरथं ब्राह्मणमारोप्य वागुराद्यनेकसाधनानि संगृह्य प्राविशत् सरयूसरित्कुलं । तत्रच वनपालः पूर्वमेव मृगयोपकरणोपेतैः भृतकैः निषादैश्च सूकरमहिषव्याघ्रादिदुष्टप्राणिनिषेवितं गहनं वनं रुध्वा मृगयां कर्तुमारभे । ब्राह्मणश्च निर्विण्णमनस्कं दृष्ट्वा, सखे ।

‘मेदच्छेदकृशोदरं लघुभवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपिलक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षस्सचधन्विनां यदिषवास्सिद्ध्यन्ति लक्ष्येचले

मिथ्याहिव्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥’

इतिवदन्नेवाऽरात् तृणादं कश्चित् हरिणं तिग्मेन एकेन शरेण जघान । ‘तमपि कश्चिन्मृगं जहि’ इत्यसकृदुवाच । ब्रह्मनिष्ठोपि सभूसुरः राजाज्ञातिलङ्घनभीतः दूरस्थं कश्चित्समाधिस्थं मुनिवरं रोहिषबुद्ध्या अताडयत् । अकथयच्च राज्ञे ‘अहमपि कश्चित्कृष्णसारमहनं’ इति । समुनिरपि बाणपतनश्रमेण मुपूछ । यावत् निजशरविद्धं हरिणं ग्रहीतुं सुशीलः तत्समीपमागत् तावत्संज्ञां लब्धा समुनिः “हा धिक्, मर्मं कृन्तति बाणः । कस्यवाऽयं ? निरपराधिनं योगाभ्यासरतं मामाहृत्य कोवा सकामो भविष्यति ? अत्राऽरण्ये राक्षससञ्चारोप्यदृष्टपूर्वः । केनवा नरमांसमश्नते ? इति उन्मुक्तात्तनादं विललाप । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः चकितचकितः ? अहो अस्मत्प्रयाणवेलायामेव अपशकुनं जातं । तस्य एतत्फलं शकुनशास्त्रमपि मया दृष्टं । बहुभ्यः अश्रोषमपि च तत्फलं । हा धिञ्ज्वा मसदृशकारिणं । हन्त ? अद्य प्रभृति सर्वजनाः धेनुचर्मच्छन्नं द्वीपिनमिव ब्राह्मणवेषधरः निषाद इति मां निन्दिष्यन्ति । मृगबुद्ध्या किल मुनिः मया अधानि । भवतु तत्समीपमेत्य बाणं विच्छिद्याऽपराधक्षामणमेव कुर्या । ब्रह्मविदपचारः दग्धपटसदृशः इति शास्त्रसूक्ष्मार्थविचारणकुशलैरुपवर्णितः । इत्यादि जल्पन्नेव मुनिसकाशमाजगाम । अभ्येत्यच सहस्रकृत्वः प्रणम्य मुनिमित्थमुवाच “भो ब्रह्मन्, राजाज्ञातिलङ्घनभीतः मृगयायां प्रेरितः अज्ञानात् भगवन्तं हरिणमभियाऽवधिषं । विप्रोऽहं । क्षन्तव्यः मत्कृतापराधः इति पादयोः पपात । मुनिस्तु शरघातकलुषीकृतहृदयः, रेरे ब्राह्मणापशद, ब्रह्मबन्धो, व्याध एव त्वं । यतः ‘अहिंसापरमोधर्मः सर्वप्राणभृतांवरः’ इत्यादिधर्मतत्वं जानन्नेव

त्वं भगवदुपासकं निरपराधिनं मामवधीः । तस्माद्व्याधवंश एव त-
व जन्म भविष्यति । रे आमिषलोलुप, अचिरेण व्याधोभव' इति श-
शाप । ब्राह्मणः सुशीलः नितरां तस्तः पुनः प्रणम्य 'ब्रह्मन्,
शापवाणं माप्रयुञ्जीथाः इति असकृदुवाच । श्रुत्वाच दयाविष्टस्सन-
न मे शापोन्यथा भविष्यति । तथापि मदनुग्रहात् व्याधजन्मनिच पूर्वजा-
तिस्मरणं धर्ममार्गप्रवृत्तिश्च तव भविता । तदनन्तरं च श्रोत्रियकुले-
तव जन्म भविष्यति । ततः सुगतिं प्राप्नुयाः । इति अन्वग्रहीत् ।

ततश्च स ब्राह्मणः मुनिर्मर्षिणि निपातितं शरमुद्धृत्य निःशस्त्रं
सजीवं हस्तेन गृहीत्वा तदुदजसमीपमागत्य तं विसृज्य 'कृपाकटाक्षाः
भवन्तु भवतां इत्युक्त्वा पुनाराजसमीपं रिक्तपाणिरेवाऽजगाम ।

तन्मुखे वैवर्ण्यं दृष्ट्वा शोकेहेतुमवगत्य आत्मानं निन्दन् 'अहमे-
वात्मापराधी' इति विलपन्नेव मृगयां त्यक्त्वा स्वपुरीं विवेश ।

सुशीलोपि भृशद्विन्नः गृहज्जत्वा पत्न्यै सर्वमरण्यवृत्तान्तं नि-
वेद्य ब्राह्मणानाहूय प्रायश्चित्तादीनि कृत्वाऽत्मानं जुगुप्समान एव
ध्यानासक्तचित्तो बभूव । ततश्च श्रियः पत्यौ अनन्तकल्याणगणाकरे-
लीनमना एव दीर्घनिद्रामलभत ।

मुनिविहितशापाविष्टस्तस्यामेव पुर्यां कस्यचिद्व्याधस्य वनि-
ताया गर्भे पातित असीत् । भूस्पर्शानन्तरं तस्य शिशोः मुनिकृतप्रसा-
दवशात् पूर्वजातिस्मरणमजायत । जातस्य शिशोः किं नाम करवा-
णि ? इति पितरि व्याधे विचार्यमाणे, अन्तरिक्षाद्वार्णांकाचिदुद्भूत ।
'भो लुब्धक, किं विलम्ब्यतेऽधुना । अस्य धर्मव्याध इत्येव नाम विधी-
यतां । तथैव सर्वे लोकाः आह्वातारः' इति । तदाकर्ण्य प्रमुदितमनस्कौ
किरातः तत्पत्नीच 'अहो भाग्यमावयोः, यदीदृशः पुत्रो जातः । पूर्वसु-
कृततरुफलं हि भुज्यते' इति हर्षपरवशौ बभूवतुः । किरात एवमब्रवीत्
'भद्रे, मया पूर्वं ग्रामदेवतासन्निधौ एवं प्रतिज्ञातं 'इयं मम जाया अन्त-
र्वत्नी सुखप्रसवा ससुता च यदि, तदा एकं छागं तुभ्यं दास्ये' इति । अ-
तः सन्दानितमजं बन्धनाद्विसृज्यात्रानयेति । आनीतश्च छागं वृद्धलु-

ब्धकः देवालयं नीत्वा ग्रामदेवताभ्यो न्यवेदयत् । ततश्च प्रत्यहं बाल-
मुपलालयन्तावेव सुखं मीथिलायामूचतुः । कुमारोपि वृद्धे । धर्मव्या-
धश्च यौवनप्रादुर्भावानन्तरं स्वापित्रोः प्रत्यग्रं निकतनं निर्माय तत्र तौ
प्रस्थाप्य स्वयमेव प्राभ्यं संपाद्य तयोः शुश्रूषामकरोत् । अनुदिनं च
प्रातरुत्थाय पितृर्चां विधाय सौनिकमध्ये परेण हतानां अजभूदा-
रशार्दूलवराहररूपभृतानामामिषं लघुधनेन क्रीत्वा तदेव किञ्चित्
किञ्चित् मङ्क्त्वा अधिकद्रव्येण विचिक्रिये । अन्तरान्तरा पूर्वजाति
स्मरणलब्धदुःखाकुलः भगवन्तं ध्यायन्नेवासीदत् ।

एवं स्थिते कोसलदेशे कश्चित् कौशिकनामा ब्राह्मणः विषया
दिष्वसक्तः नैष्ठिकब्रह्मचर्ये स्थित्वा स्थविरौ मातापितरौ गृहे वि-
सृज्य एकाकी ग्रामाद्वहिः कस्मिंश्चिन्महीरुहस्याऽधस्ताद्विगतदेहाभि-
मानः शीतोष्णादिकमगणयन् त्रयीं पपाठ । तस्मिन्नेव द्रुमे विवि-
धाश्चटकप्रभृतयः विहङ्गमाः विरचितनीडा ऊषुः । कदाचित् का-
चिद्बलाका नीडादुड्डीना गूथं विससर्ज । तच्च अधस्स्थितस्य कौशि-
कस्य स्कन्धे अपतत् । क्रुद्धश्च विप्रः वृक्षोपरि स्थितां बलाकां अग्नि-
कणसदृशाभ्यां चक्षुर्भ्यामपश्यत् । साच एतदृष्टिविषयीभूता दग्धा-
सती धरायामपसत् । तद्दृष्ट्वा पश्चात्तापेन दह्यमानमानसः ब्राह्मणः
हा ! धिक्कां पापिनं । हन्त ! क्रोधपरवशेन मयेयं दग्धा । तत्सर्वथा मे
विफला प्रज्ञा । निष्फलंतपः । निरर्थकः गुरूपदेशः । यतोहं क्रोध-
स्यान्तरमदां । तथाचोक्तं ।

'क्रोधमूलानि पापानि, क्रुद्धो हन्यादुरुनपि' इत्यात्मानं व-
हुधा विनिन्द्यातितरांऽविव्यथे ।

ततश्च स्नात्वा माद्व्यादिकादीनि कृत्वा भिक्षापात्रमादाय
समीपस्थग्रामे कस्यचित् श्रोत्रियस्य गृहं प्रविश्य "भवति, भिक्षां
देहि" इत्युच्चचार । तद्गृहस्थाच काचित्पतिव्रता "स्वामिन् क्षणं ति-
ष्ठ, अन्तः प्रविश्य भिक्षामादायाऽविलम्बमागच्छामीत्युक्त्वा पाका-

गारमविक्षत् । एतस्मिन्नन्तरे तस्याः भर्ता द्रुतमागत्य 'जिघत्सुरहं । सत्वरमन्नं भोजनपात्रे निधेहि' इति वदन्नुपविवेश । सापि पति-
देवता तच्छुश्रूषारता भर्तारं भक्ष्यैः पानीयैः षडसोपेतान्नैः मधुरा-
लापैश्चाऽपगतकृममकरोत् । द्वारस्थमतिथिं नमने । ततश्च बहिर्निर्गता
ब्राह्मणं दृष्ट्वा सत्रीडा "कष्टं कष्टं । दुष्कर्म किल मया कृतं । इतः परं-
वा ब्राह्मणाय भिक्षा देया । इति निश्चित्य भिक्षां गृहीत्वा 'ब्रह्मन्,
क्षम्यतां मन्दबुद्ध्या किल एतावन्तं कालं भवान् मया विस्मृतः ।
एतां गृहीष्व' इत्यवोचत् ।

क्रुद्धः कौशिकः, कथं भवती ब्राह्मणमवमेने । कामिनी किल
त्वं ब्रह्मतेजप्रभावं न जानासि । इतितां प्रत्यकुप्यत् । साच ब्राह्मणोक्तं
वाक्यं निशम्य तमेवमभाणीत् "भो द्विजवर्य, नाहं पादपस्थितबला
का । मां दग्धुं तवाऽक्ष्णोः शक्तिर्नास्ति । अहं किल पतिशुश्रूषायां
व्यापृताभवं । स्त्रीसमुदायस्य पातिरेव देवतेत्युक्तंशास्त्रे । "पातिव्रत्यं
हि नारीणां भूषणं परमं मतं" । तदविरोधेन ह्यतिथिपरिचर्या कार्या ।
सत्यं ब्रह्मतेजः उत्कृष्टमेव । पतिव्रताधर्मः सर्वेभ्योऽप्युत्तमः । तस्मा-
देव ते रहोवृत्तमपि मया ज्ञायते । अधिगतशास्त्रार्थोपि धर्मतत्त्वं न वे-
त्सि । यदिच ते धर्मतत्त्वजिज्ञासा वर्तते तर्हि मिथिलायां धर्मव्या-
धो नाम काश्चिन्महात्मा निवसति तस्मात्ते समीहितं प्राप्स्यासि इत्यु-
क्त्वा प्रदाय भिक्षां स्वभर्तृनिकटमयासीत् ।

तस्या वामलोचनाया वचः निशम्य 'आः किमिदमाश्चर्यं ।
मत्कृतं सर्वमप्यनया ज्ञातं, भवतु मिथिलां गत्वा धर्मव्याधं पृच्छेयं
इति निश्चित्य तस्मात् ग्रामान्निरगात् । प्रस्थायच मार्गे पञ्चषान्
दिवसानतीत्य, भेरीमृदङ्गाद्यष्टादशवाद्यघोषमुखरीकृतदिङ्मखां पता-
काद्युपशोभितां, मिथिलामेव नगरीमभ्येत्य तत्रत्यान् कांश्चित्पुरुषान्
एवं पप्रच्छ "भो भो, वैदेशिकाहं । अत्र धर्मव्याध इति कश्चिन्मां-
सविक्रयिकः प्रतिवसति किल । तमेवाऽन्विष्यामतोहं । कुत्रायमास्ते ।
सदयं ब्रूथ' इति ।

तच्छ्रुत्वा कश्चन पुरुषः "पण्यवीधिकायां यत्राऽमिषक्रयिका-
स्सङ्घीभूय तिष्ठन्ति तत्रैवाऽसावापि वसेत् । गत्वा पश्य । इत्यगादीः ।
ब्राह्मणोपि अजन्यङ्कुप्रभृतिपशुछेदनसञ्जातरक्तभूयिष्ठे दुर्ग-
न्धावासभूते सूनास्थाने मांसव्यापारधुरन्धरं धर्मव्याधं दृष्ट्वा अन्तः
प्रवेष्टुमनिच्छन् बहिरेव शुचिस्थलं अधितष्टौ । एवंस्थिते धर्मव्या-
धोपि स्वतपोबलेन कोसलदेशस्थया कयाचित्पतिव्रतया नूनः कौ-
शिकोनाम ब्राह्मणः धर्मप्रश्नार्थमागत्य बहिः तिष्ठतीति ज्ञात्वा स-
द्यएव करचरणादीन् विशोध्य विप्रनिकटमेत्य भो, अनूचान ब्रह्म-
चारिन्, वन्दे त्वां । पतितव्रया बोधितः इहागत्य धर्मप्रश्नाय, मां
सस्थानमवगाह्यात्मानं जुगुप्समानः मदागमनं प्रतीक्ष्याऽत्र स्थितोसि ।
भवतु मदीयगृहं प्रति गच्छावः । एहि' इत्युवाच । कौशिकोपि ए-
तदुक्तं निशम्य विस्मितः कथमेनेन पतिव्रतयाऽहं प्रेषित इत्यज्ञायि ।
भवतु पृच्छामि । भो धर्मव्याध, कथं मदीयवृत्तान्तं त्वया अवगतम् ।
प्रथमं तद्वीतु भवान् । इति पार्श्वस्थं व्याधमप्राक्षीत् ।

सोऽपि स्वस्य पूर्वजन्मोदन्तं मुनिशापेन व्याधजन्म, तदनुग्रहेण
जातिस्मरणमन्येषां रहोवृत्तज्ञानश्च समग्रं निर्वर्णयामास ।

ततश्च कौशिकः 'धर्मगतिः कीदृशी?' इत्यपृच्छत् । व्याधो-
पि 'ब्रह्मन् मत्पितृनिकेतनमागच्छतु भवान् । अनन्तरं धर्मगतिः स्व-
यमेव ज्ञाता भवेत् इत्युक्त्वा तेन सह स्ववेश्म प्रविवेश । प्रविश्यच
देवालयप्रतिष्ठितयोः देवबिम्बयोरिव स्थितयोः पित्रोश्चरणौ वव-
न्दे । ब्राह्मणः आगतः इत्यकथयच्च ताभ्यां । ततश्च वृद्धावपि तौ
प्रत्युत्थाय ब्राह्मणं प्राणंसिष्टां । ततश्च कौशिकः अपि कुशलं युव-
योरिति तावप्राक्षीत् । तावपि व्याधौ युष्मदनुग्रहात् कुशलमेव व,
र्तावहे । किन्तु अद्य युष्मदागमेनावयोः शुश्रूषान्तरायो जातः ।
इति प्रत्यूचतुः । ततश्च कौशिकः धर्मव्याधं प्रति "गन्तव्यं" किल
मया । द्रुतं धर्ममार्गमादेशय । इत्याख्यत् । तदा धर्मव्याधः तं ब्राह्म-
णमित्थं जगाद ।

भो द्विजवर, वृद्धौ अगतिकौ मातापितरौ सन्त्यज्य कोधर्म-
स्त्वयानुष्ठीयते । सर्वमपिते अनुष्ठानादिकं विफलं सञ्जातं । माताच पि-
ताचप्रत्यक्षदेवौ इति शास्त्रनिष्णाताः वदन्ति । “मातृदेवो भव, पितृदे-
वो भव” इत्यादिश्रुतिः ते कर्णपथं किन्नागता । यः पुत्रः पितरद्वे-
ष्टितं विद्यादन्यरेतसं ॥ इत्यपि साधवः वदन्ति । पित्रोः परिचर्या
ऽविरोधेनैव अङ्गयनादिकं कर्तव्यं । अथैव त्वया पितृसमीपं ग-
न्तव्यं । काममक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादीन् हेयगुणान् परित्य-
ज्य परीवादिषु भूकृद्वि, दम्भं विहाय, भगवन्तं ध्यात्वा पितृशुश्रूषां
कुर्याः । अयमेव धर्ममार्गः इत्युक्त्वा तं प्रस्थाप्य स्वपितृपरिचर्यायां
उद्युक्तः असीम् । कौशिकोपि हृष्टमनाः स्वीयग्रामं प्रविश्य व्याधोक्त-
प्रकारमेव पितृर्चां कृत्वा कालं निनाय ।

धर्मव्याधश्च कालेन पञ्चतामसमत् । ततश्च “उपायभक्तिः प्रा-
रब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी” इत्यागमात् । पूर्वं भक्तिनिष्ठत्वेन पुनरपि
प्रारब्धकर्मशरीरभोगार्थं श्रोत्रियकुले जनित्वा जन्मान्तरारब्धं भ-
क्तियोगं पूरयित्वा यथाकृतन्यायेन भगवत्सायुज्यमवाप ।

अतः धर्मस्य सूक्ष्मागतिः

SOME THOUGHTS ON SANSKRIT POETRY.

Mr. Mathew Arnold spoke out a precious intuition, when he said that “Poetry is truth”. We cannot, however, quite understand him when he goes further and cherishes a pious hope that one day it may be made out that ‘Poetry is the truth and Philosophy the illusion’. The remark has its origin probably in a feeling of disgust at the metaphysical writings of modern times which have done service for philosophy in Europe, and the distinguished critic must have founded his hope also on the fact that the great poets of his country had little or no pretention to philosophic lore. However, the truths of Philosophy, Poetry and Religion justify themselves alike to the human soul and are therefore substantially the same. But what true Philosophy perceives, the ideal poetry must artistically expound and Religion symbolize and make popular. Hence if the Muse of Poetry is to fulfil her highest destiny, she should cheerfully embrace Philosophy as her wedded lord and Religion as an agreeable helpmate. Without going into the question how far English Poetry has suffered without the guidance of a spiritualizing Philosophy or the co-operation of a rational Religion, we shall content ourselves with observing that it is the unique glory of Sanskrit Poetry, that it is entirely the production of great philosophers and saints who knew what life was, knew the nature of man and his destiny. “Life? I know not what thou art” has never been the despairing cry of any Indian poet.

Valmiki caught the suggestion for his immortal poem on the banks of the river Tamasa, while performing one of the daily duties of his saintly life. The illustrious author of the Ramayana is also the compiler of those charming conversations on Philosophy between the young Rama and the sage Vasishtha. Vyasa who wrote the Mahabharata and the Eighteen puranas is the father of Indian Philosophy. Suka, son of Vyasa, who

related to Parikshit the marvellous stories recorded in the Bhagavatam was a born sage.

Sankara the famous exponent of Advaitism is the author of a unique work which transfigures the lighter moments of wedded life by presenting some of the most poetic and thrilling situations therein with a delicacy and sweetness scarcely equalled in Kalidasa.

The advantage of combining Philosophy and Poetry will indeed be quite obvious to the readers of the Ramayana and the Mahabharata in which they appear in such a close embrace illumining each other and forming a veritable Ardhanariswara. "Poetry", says Mr. Mathew Arnold, "is the application of ideas to life". Now, the themes of Vyasa and Valmiki are the greatest and most vital ideas of the Upanishads, the ideas of God, World, Man, and his Evolution. In Ramayana, we have an ideal man wedded to an ideal woman exhibited in various relations in life, acting his numerous parts truly and nobly and quitting the stage to the glory of God and man. If Milton could find nothing better to write about than the "Fall of man" and 'his first disobedience', Valmiki would not be satisfied with anything less than the transfiguration of man, as is quite evident from the very opening lines of his poem. Valmiki says to Narada, "Name me, Oh! great sage, a man who is valiant and virtuous, who knows his duty and does it, who is majestic yet calm, of sweet and agreeable address, and kind to all, a man who is 'a lion in the field and a lamb at home'. Vyasa soars higher, takes a larger view, and brings us a picture of the lord himself, of the Divine *Sutradhara* except at whose bidding not even an atom moves in the theatre of the world.

We see the hand of Krishna in all the important developments in that vast world portrayed in the Mahabharata. Nay, He mirrors in himself the whole universe with its apparent inconsistencies and injustices, its good and evil, its hopes and fears, its comedies and tragedies, harmonizing all with an easy and masterful self-possession, which belongs to the lord alone. A householder, a warrior, a sanyasin, a philosopher,

a diplomatist, and a lover of the Gopis all at a time, and yet what a wonderful reality!

In working out these two ruling ideas of their epics, and thus indicating the highest possibilities open to man, Vyasa and Valmiki have not overlooked the limitations of the majority of mankind who cannot afford to play at such high games all at once. They accordingly readily recognize and even idealize all the positive and constructive elements of life, of all sorts and degrees. The narrow and yet intense love of the mother, the sweet little sacrifices of youthful lovers, the tiny faith of incipient *Bhaktas*, the unselfish care and concerns of the house-holder, the nobler sacrifices of the warrior and the king, and the heroic melancholy which has for its subject the misery of the world, all these find a grateful recognition and are most anxiously respected. The highest characters have been so framed as to at once attract and elevate, and they appeal to the heart and the imagination of even the ordinary reader by the combination of homely as well as heroic virtues. Romeo says to Franciscan Friar Laurence. "Hang up philosophy! unless philosophy can make a Juliet". Yes, how many Juliets have our good-natured philosophers made for us to love and worship:—Sita, Draupadi, Savitri, Damayanti, Sakuntala. It was in fact their deliberate plan to exhibit Heaven and Home in a single canvas and to sing as follows, showing thereby that there is no real antagonism between the two.

मङ्गलालङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

त्रयीविग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥

Malavikagnimitra.

It is impossible to speak in moderate language of the vigorous genius, the heroic self-possession, and, above all, the universal sympathy with which Vyasa and Valmiki, who were face to face with the most intoxicating ideas of the upanishads—ideas which would make lesser men speechless, render them unreal, or betray them into uttering what may appear as offensive platitude—have each been able to produce a work with myriads of momentous situations and colossal characters, a

picture, at once so ideal and real as to have become the daily spiritual food of a whole nation from a child to a sage. Their transcendental genius and strength will, perhaps, become evident if we remember that Shelley who wrote under the impulse of ideas scarcely so vast as those with which our poets were confronted made his poems so unreal and intangible that he was rightly characterised as "a beautiful angel beating his wings ineffectually in the air", and if we remember, that Wordsworth, who saw so much into the elements that make for true life and happiness, could not, however, produce a single striking character, and that his revelations of the felicities of rural pleasures and lowly life can be appreciated only by the cultured few and not certainly by the people whom he was at so much pains to idealize. The "Highland Girl" and "Lucy Gray" of Wordsworth will fall miserably flat indeed on their prototypes in real life, whereas, the names of Harischandra and Chandramati; Nala and Damayanti, Rama and Sita, will call forth a sigh and a tear in all the households of India from Panchama to Brahman, and it would be a bliss to see our mothers and sisters quickly wiping away, with the tip of their garments, the one or two drops of tear that have escaped their eye-lids.

We have so far noticed the lofty purpose, the wide range and the popular character of the poetry of Valmiki and Vyasa. It is, however, in the limits they allow to the play of the passions and in the use they make of it to evolve *Satvic* characters that our poets are most remarkable. Like all true poetry, Sanskrit poetry is also impassioned. But the raging of the passions is not the end of man. *Rajasic* fire and feeling are useful only so far as they burn up *Tamas*. It is when *Rajas* is tempered into *Satva* and man becomes all serenity and sweetness that his evolution is complete. Hence, passion is not allowed to assume, as in the tragedies of Shakespeare, the form of a violent paroxysm which convulses and shatters the individual to death, of a wild fire which burns up all without any body to quench it, or of a fierce storm which rages and destroys all, leaving none to enjoy the calm that succeeds. It is true that life is tragic, happiness is but a mockery, man is but 'a pendulum between a smile and a tear', nay, the victim

of tear entirely; and Shakespeare, as a profound observer of nature, inculcated the lesson in his tragedies. But, life is not *absolutely* tragic; it is so, only in regard to material happiness; it is so, only for the man who sets his heart upon anything outside himself. But within himself—and himself alone—man has a source of true and eternal happiness. Therefore, it will not do to merely illustrate, as Shakespeare has done, that worldly happiness which man seeks is but an idle dream, and to leave man to be merely prayed upon by despair and grief. This grief must be used to throw man back upon himself, as the place where he can surely find the happiness, for which he has been looking in a wrong direction. When man, by bitter experience, realizes in himself the utter futility of resting himself upon human affections, and sees that all the while he has been pursuing but a phantom, he becomes justly entitled to know where else to rest his soul. When poor old Lear thinks that, after the outrageous conduct of Goneril and Regan, he has little reason to expect kindness from the elements and cries out to them "Rumble thy bellyful, spit fire, spout rain" etc, when Romeo and Juliet, who are a world to each other find their respective worlds crumble to dust and see nothing else they care to live for, and when Hamlet's melancholy at the thought of the wickedness of the world counsels him suicide, surely, each of these unfortunate persons was fit for the true bliss which Shakespeare has cruelly denied them. It has been said 'Look for the bloom in the calm that succeeds the storm.' But, also! the storm of Shakespeare has blown so fierce that it has rooted out the very plant and shattered it to the winds. Sati is reprehensible quite as much in the world of poets as in the world of reality. Fortunately, however, we agreeably miss in our poets this cruel insufficiency and inconsequentialness which oppresses us while we read the tragedies of Shakespeare. With us passion burns not in fierce flames, but in gentle rays which serve to open the lotus bud of the heart and, if, in some cases the fire is more severe, it only melts the gold and purifies it and there it stops without eating it up. The moment of grief is eagerly availed of and utilised in lifting the man once and for ever out of the way of feeling. It is quite well known how by the kindly intervention of Krishna, the typical man Arjuna was prevented from becoming a victim to the grief for

the death of his son Abhimanyu and how the unselfish sorrow which threatened to blight the future of young Rama was readily cured by the nectar-like words of Vasishtha. Kalidasa similarly comforts Aja and Rati, who lose their respective companions in life in very tragic circumstances, and pour forth their grief in bitter terms. Aja cries out:—

सुरतश्रमसम्भृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोपिते ।

अथचास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारतां ॥

Raghuvamsa Canto 8 S. 51

'I see even these sweat-drops due to our late rambles in the garden have scarce had time to disappear from your face and you yourself are gone! Oh! fie upon the infirmity of these embodied beings'. Aja's guru sends him words of wisdom and comfort and with their strength, Aja continues to bear the royal yoke for some time more. Rati wishes her husband back or herself would go to him; for

शशिना सहयाति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥

Kumarasambhava Canto 4 S. 33.

The moonlight vanishes with the moon and lightning with its lord the cloud; thus even inanimate things understand that women are to go the way of their husbands. Rati is soothed with a promise that she will shortly be joined to her husband.

Another very remarkably comfortable feature of our poetry is the way in which it disposes of the evil spirit, the Devil or the Rakshasa which now and then possesses humanity and plays cruel pranks on it.

No Rakshasa claims absolute independence and sets up a reign of terror confounding God and Man for a considerable length of time. Man has only to realise his position and appeal to God. The appeal is always promptly heard and the wrong-doer is taught a lesson which he cannot forget for ages. Look

at the vast gulf of time between Ravana and Sisupala. Again evil is not apart from God. God gives power to the Rakshasa with one hand and takes it with another. The kind-hearted sanctions the mischief, and the curing Vishnu then and there cheats the Devil out of his dangerous possession or lets him have it, perhaps, with a purpose for a time and then comes down to the earth to take it away. A strife ensues and the success is surely for God. But the result is really also for the benefit of the Rakshasa; for, as soon as he is smitten by the Lord, he stands transfigured into an angel. This was the case with all the minor Rakshasas killed by Rama, and Ravana being the Arch-Devil had to undergo the treatment thrice. Thus evil appears as a temporary back-ground for Good and to be eventually absorbed in the Good, man being reminded in the meantime of the existence of God.

Another well-known feature of our poetry which need hardly be pointed out here is that its characters like those of Wordsworth and George Elliot evolve and make progress by the fulfilment of duty, whatever their station in life. They have got a thousand ties to respect and a thousand burdens to bear. They respect the ties and bear the burdens meekly and bravely and reach their goal with an easy and peaceful mind. You will very rarely find a character like Cardinal Wolsey becoming wise after going through the tortuous process of fathoming evil. No erratic and self-willed soul like that of Byron or his hero recklessly follows its own devices and sweeps along in utter disregard "of all the complications of humanity, those liens upon natural freedom which most men have to accept, the burdens that love and pity bind upon the soul, the noble restraints of duty, the inextricable minglings of social existence". The impetuous force with which Hanuman started on his aerial voyage across the seas laughing at gravity and other forces of nature, rooted out from the bosom of their mother earth the innocent trees and bushes close by on the beach and carried them along up to a certain distance and when the force had spent itself out, the trees and bushes quietly dropped into the ocean and floated adrift on the high seas. We fear some such result when we take up Byron. On the other hand, to the

infant soul which has just opened its eyes to the heaven, Valmiki and Vyasa are like Indian mothers. They fit up a beautiful cradle, adorn it with lovely things, place four guardian angels on its four corners with a Krishna or a Rama in the centre and themselves sit by and gently rock the cradle, singing sweet lullabies all the while.

Allusion to Byron whose poems were written under the impulse, and bear the impress. of his own unbridled passion reminds us of the enormous self-control of the authors of the Ramayana and the Mahabharata, in which the glimpses of their personalities appear if at all only in the supreme peace and repose that distinguish their productions. The unique glory of Shakespeare among the western poets consists in his absolute self-control and self-effacement. With a wonderful insight or *sincerity* as Carlyle would have it, Shakespeare sees into the very core of the world, its innumerable types of characters and interlacing interests, places himself in the centre, in a just relation to all with equal sympathy for all and without leaving to this or that side and exhibits each face or type in its true light being himself "like a star that dwelt apart". To him, the heroic love of Romeo and Juliet and the simple attachment between Touchstone and Andry are all one, and he faithfully discovers the real nature of each and himself keeps quiet. Vyasa and Valmiki had even a mightier task to perform. Shakespeare's business is merely to portray the world as it is, what is best in it as well as what is worst, a Hamlet as well as an Iago, what is sublime as well as what is commonplace, what is essential as well as what is not. Vyasa and Valmiki on the other hand had intimate knowledge of a world higher than this and of a bliss superior to any that can be had here and it was their object to wean man if possible away from the miserable world to which he clings and to acquaint him with the higher world and the higher bliss which they know and themselves enjoy.

(To be continued).

UTTARA PURUSHASUKTA.

(Continued).

3. *Yonim*. Sayana takes it to mean जगत्कारणरूपं वास्तवं स्वरूपं but it may also be taken as referring to *Mâyâ* or *Avidyâ*, which is the source of all phenomena.

4. *Marichinam*. The puranic account of creation as given in the Manusmriti is as follows. There was at first nothing but darkness, and the self-existent Lord then manifested Himself and dispelled the darkness. He first created the waters and placed a seed in them, which developed into a golden egg (*Hiranyagarbha*). From this egg, the Lord himself came out as Brahma—the progenitor of all the worlds. He then divided the egg into two parts and with them created heaven and earth. He then created *Marichi* and the other nine *prajāpatis*, his mind-born sons, who completed the work of creation.

According to another account, *Marichi* was the son of Brahma; his son was *Kāsyapa* from whom sprang *Vivasvat*. From *Vivasvat* was born *Manu* who was the pro-creator of all human beings.

The *Rik* thus means that those who know the real nature of the Supreme Lord become immortal lords of creation and attain that blissful state of existence, which is enjoyed by *Marichi* and the other *Prajapatis*.

Brahmasri Srinivasa Sastri gives an alternative interpretation of *Marichinam*. *Marichinam padam*—the path of rays or what is called in later philosophy as *archirādi Mārgam*—the path that through the sun and the moon leads on to the eternal bliss.

RIK IV.

योदेवभ्ये आतपति । योदेवानां पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मणे ।

yah = who, *devebhyah* = on account of the Devas, *átapati* = shines every where; *yah* = who, *purohitah* = (is) the priest, *devánàm* = of the Devas; *yah* = who, *jâtah* = was born, *pûrvah* = antecedent, *devebhyah* = to all the Devas; *namah* = salutation, *Tasmai* = to that, *ruchâya* = resplendent, *Brâhmaye* = Supreme Lord.

Salutation to that resplendent Supreme Lord who shines everywhere on account of the Devas, who became the priest of the Devas, and who was born before the Devas.

Comment. (1) *Devebhyah átapati*. Vidyâranya thus explains it. देवानां देवत्वसिद्धये तत्तद्द्वयेषु चेतन्यरूपेण प्रविश्य आविर्भवति.

The Lord enters into the heart of every Deva and shines there as the light of the intellect, thus investing the Devas with a godlike splendour.

(2) *Devánàm purohitah*. It is the Supreme Lord that has assumed the form of Brihaspati, the priest of the Devas, and is guiding them by his wise counsels.

(3) *Devebhyah pûrvah* = The Lord before all creation became manifest as *Hiranyagarbha* (the golden egg) and from Him proceeded all creation. Compare the Vedic passage “*हिरण्यगर्भः समवर्तत अग्रे*”.

(4) *Brâhmaye*. Vidyâranya interprets it in two ways. (1) *parabrahmasvarupâya* = who, in his real essence, is the Supreme Lord (2) *brahmanâ* = *vedena*, *pratipâdya* = whose nature is set forth in the *Brahma* or the *Veda*.

RIK V.

रुचं ब्राह्मं जनयन्तः । देवा अग्रेतद्ब्रुवन् ।

यस्तच्चैवं ब्राह्मणो विद्यात् । तस्य देवा असन् वशे' ॥

Agre = In the beginning of the creation (after the *pralaya*), *janayanatah* = while bringing out, *rucham* = the intellectual

light, *Brâhmam* = of the Supreme Lord, *Devâh* = the devas, *abruvan* = (thus) addressed, *tat* = it; *brahmanah* = The Brahmana, *yah* = who, *vidyât* = knows, *tvâ* = thee, *évam* = thus, *tasya* = to him, *devâh* = the devas (i. e. we), *asan* = are, *vas'e* = subject.

In the commencement of creation after *pralaya*, the devas, while giving out for the benefit of the world the true nature of the intellectual essence of the Supreme Lord thus addressed it: Oh, thou essence of the Lord, he who knows thy real nature (as described in the above riks), to him we devas become subject—not he to us.

Comment. The true knowledge of the nature of the Supreme Lord is believed to have been communicated to mankind by the devas who, as remarked in the preceding pages, were instrumental in the completion of creation by their contemplation. What the Devas mean by their address is that he who comes to know the real nature of the Lord becomes one with Him and thus becomes the antaryamin of all the Gods and rules them. Vidyâranya quotes from the *Vajasaneyins* (i. e. the white *Yajur Veda*) in support of this statement.

यरावं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । तस्य देवाश्च नाभूत्या ईयते ॥

He who knows himself to be identical with Brahman becomes all things himself and over him the Devas have no power.

VI (Yajus).

ह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या । अहोरात्रे पार्श्वे ।

नक्षत्राणि रूपं । अश्विनौ व्यात्तं ।

इष्टं मनिषाण । अमुंमनिषाण । सर्वं मनिषाण ॥

Oh Lord ! *Hrih cha* = Hri and, *Lakshmischa* = Lakshmi, *te* = are thy, *patnyau* = two wives; *ahoratre* = day and night, *pârs've* = (are thy) sides. *Nakshatrani* = The stars, *rupam* = are

thy form. *as'vinau* = the two *as'vins*, *vyattam* = (are thy) opened mouth. Oh Lord of such glory, *manishana* = grant us, *ishtam* = our desires (i. e. knowledge of self). *amun* = all this (wealth) that we see, *manishana* = grant us; *sarvam manishāna* = grant us all.

Oh Lord! Hri and Lakshmi are thy two wives; day and night are thy sides, the stars are thy body and the *Asvins* are thy mouth. Grant us (knowledge of self) which we desire, wealth and all other good things.

Comment. This is not a rik but Yajus.

1. Vidyaranya takes Hri to mean *Lajjābhīmanini devatā* "the presiding goddess of shame" and Lakshmi to mean *Ais'var-yābhīmanini devatā* = "the presiding goddess of wealth. Probably the idea is this. Hri or Lajja is the surest preserver of virtue; it is this feeling that keeps us from doing anything mean or sinful. Hence, Hri is used here to denote धर्म (dharma) and Lakshmi, अर्थ (artha), dharma and artha, the first two purusharthas being here regarded figuratively as the wives of the Lord.

2. *As'vinan* = is the name of two divine beings who are said to appear in the sky before the dawn in a golden carriage drawn by horses. They are believed to bring treasures to men and avert misfortune and sickness. They are mentioned in this rik as perhaps representing *Kāma* (worldly enjoyment), which is the third purushartha. To regard the stars as His body and day and night as his two sides is a sublime conception of the Supreme Deity, whose sublimity even familiarity has not been able to entirely efface.

Isham. Though the word means what is desired in general, Vidyaranya here takes it to refer to a particular one—the knowledge of self—which leads to the attainment of the fourth purushartha or final bliss.

FINIS.

आरोग्यमहिमा

पूर्वप्रकाशितात्परम् ॥

इत्थं बाह्यशरीरदुष्टवस्त्वपसारणद्वाराऽस्मद्वारोग्यरक्षोपयो-
गितया नवावहस्य महार्घत्वे सुव्यक्ते सर्वदा तत्समृद्ध्यर्थमस्माभि-
र्यन्नः कार्यः । प्रायेण दिवावहिस्सञ्चारपरा वयं रात्रौ कोष्ठे स्व-
पिमः इति रात्रौ तत्समृद्धिर्गृहेषु विशिष्य संविधातव्या ॥

तत्र मलेन विलीयमानपदार्थे, नवावहस्य दूषणं नानुमन्तव्यं ।
तदूषितोद्वावहः सद्योमृत्युहेतुरपि हिंस्रोभवत्येवेति मात्रयाऽपि धी-
मता नसउपादेयः ॥

अरोगापेक्षया रोगिणः क्षिप्रतरं दूषयन्त्यावहं । अतस्तेषा-
मावहस्य शोधने विशिष्य दृष्टिर्देया ।

सवाहिरिव देहस्यान्तरपि यावदपेक्षं सञ्चारयितव्यः । क्लोम
यथा यथा लघु यन्त्रयते तथा तथाऽधिकमावहं गृह्णाति । यथायथा-
च दृढं यन्त्रयते तथातथा न्यूनं तं गृह्णाति । विरलतन्तुघटितः पटस्व-
ण्डइव जलं । अतो लेखनादिव्यापारावसरे देहान्तः पर्याप्तावहप्र-
वेशविरोधिनीं परिजिहीर्षुर्जनो नपर्यस्तउपविशेत् ॥ किन्तु ऋजु-
कायोऽवतिष्ठेत् । तथात्वे क्लोमो नातीव यत्रणा स्यात् । आवहश्चा-
लमन्तः प्रविशेत् । तेनच रक्तं सम्यक्प्रसादितं स्यात् ।

शुद्धमुदकं ।

१. उदकावश्यकता ॥

उदकं नाम सर्वस्य जन्तोरुपधेर्वाऽवश्यकं । तदभावे तौ प्र-
णश्येतां । अस्मद्देहस्य भूयान् भागस्तत्प्रचुरः । देहे पञ्चसप्तत्या

सियरैरुन्मीयमाने षट्पञ्चाशत्सियरात्मकं जलस्य मानं स्यात् । यतो भुक्तमन्नादिकं आमाशयं प्राप्य प्रथमं काश्चिकमिव संपद्यते । क्षीरजातीयस्योपयुक्तस्य हेयांशाद्विधेचितस्सारांशो रक्तीभवति । रक्तञ्च सूक्ष्मप्रणालद्वारेण सर्वान् देहावयवान् पोषयितुं व्याप्नोति । यदि तत्र जलं न बहुलं भवेत् तर्हि रक्तं घनीभूय लोमतोऽपि सूक्ष्मान्तरेषु प्रणालेषु स्यन्दितुं न पारयेत् । एवं पीतं जलं रक्तेन सङ्गत्य प्रत्यङ्गच्छति । तच्च जलं दुष्टं अस्मदारोग्यं हीयेत । प्रायेण जनाश्शुद्धजलस्य महिमानं प्रति किञ्चिज्ज्ञानन्त्येव । अपरिचितदेश-गमनाद्रोगं प्राप्तोजनः जलमेव रोगस्य हेतुं व्यपादिशन् दृश्यते । स्वदेशेऽपि दुष्टजलोपयोगाद्रोगो भवति । किञ्चाऽवनेजनेऽपि तदेवोपयुज्यते । तेन हि वयं स्नामः वृष्टिरोषधीः स्नपयति । अशुद्धि-निराकरणेनच भूमिं निमाष्टि । तस्माच्छुद्धजलं शुद्धवायुवदावश्यकं ।

२. जलसम्भरणस्थानानि ॥

(१). वृष्टिः—वृष्टिस्तावज्जलसम्भरणे मुख्यं कारणं । सर्वा-नद्यस्समुद्रं गच्छन्ति । तथाऽपि किन्निमित्तं सनवीयते? यतो वृष्ट्या-देस्तासामात्मलाभः पुनस्तास्तद्रूपत्वं प्रतिपद्यन्ते ।

सूर्यस्य मरीचिभिर्वाष्पात्मनोपादीयमाना आपो, हिमं वृ-ष्टिञ्च, संपद्यन्ते । वृष्टामुचाऽप्सु काश्चिज्जलाशयान् नदीश्चाभिगच्छ-न्ति । भूयस्यश्च भूमिमाविशन्त्यः कूपानुत्सांश्च पुष्णन्ति । शीतलेषु हिमालयाधित्यकादिषु पुनस्ता हिमघना भवन्ति ॥ तेच वर्षसमये द्रवन्ति । वर्षासु नदीकूपकासारा वर्धन्ते । नि-दाये स्वल्पजला जलशून्याश्च जायन्ते । एवं तावदपाञ्चक्रमच-क्रकं दृश्यते । यत् ता नदीरूपेणार्णवङ्गच्छन्ति । ततो वाष्पा-त्मनोद्गच्छन्ति । वृष्ट्यात्मना भुवि पतन्ति । पुनरप्यर्णवेन सङ्गच्छ-न्ते ॥ वृष्टितोयं स्वभावान्निर्मलं गृहपटलसम्बन्धात् दुष्यति । अप्रव-

णेषु पटलेषु धूलिभिः विहगाविष्टाभिः काकक्षिप्तास्थिशकलैश्च तत्सं-सृज्यते । भूस्त्रलेच स्यन्दमानं पङ्क्तिं पूतिवस्तुचितञ्च भवति ॥

प्रायेण महानदीष्वनवद्यमेव नीरं । किन्तु प्रावृषि कलुषतामु-पयाति । यादे तत् काश्चित् होराः स्तिमितमवस्थाप्येत, कतकेनवा मिश्रीक्रियेत तदा प्रसीदति । कच्छात् गुल्मावृतप्रदेशाद्वा स्यन्द-मानं सलिलं यद्यपिप्रसन्नं प्रतिभायात् । तथाऽपि ज्वरहेतुभिर्विल-ययुद्भिज्जसारैरुत्सर्गतः पूर्णस्यात् । सलिलान्तरालाभे तादृशं सलिलं संकाथेन नष्टदोषं कृत्वोपयुज्जीत जनः ॥

वस्त्रपात्रादीनां क्षालना नदीषु जलं दूषयति । अतस्सा पा-नार्थजलग्रहणदेशे न विधेया । किन्तु तदधस्तनप्रवाहे ॥ नदीनां तीरेषु मध्येषुच जना मलादिकं विसर्जयन्ति । तच्च वृष्टिप्र-वाहेन सङ्गमयति । विषूचिकाविस्फोटकमृतशरीराण्यापि तीगद-ग्धतद्भस्मप्रक्षेपणव्याजेन नदीषु जनाः प्रक्षिपन्ति । पदेपदे च वा-ह्यामेध्यत्यागस्थानपक्षेच नदीः कल्पयन्ति ।

उक्त्या रीत्या समृद्धजला अपि नद्यः कदर्थ्यमानाः पीडयै कल्पन्ते । किं पुनः परिमितजलाः । वायुस्तु प्रस्यन्दमानं जलं चिरं-णैव पुनीयात् । तस्मान्नदीजलशुद्धिरक्षणे महान् यत्न आस्थेयः ।

सरांसि—सरस्सु जलस्यावरोधात् सत्यामपि सुलभदोष-तायां जनास्तच्छुद्धिपालनं नाद्रियन्ते ॥ ते हि तत्र मज्जन्ति, नि-ष्टीवन्ति, वासांसि पाकपात्राणिच क्षालयन्ति । मलमूत्रादि तत्परि-सरे विसृज्य स्नान्ति । सैरिभसूकरादीनां चतुष्पदामवगाहनमनु-मन्यन्ते । कदाचित् तृणादिकं निक्षिप्य मज्जन्ति । तथापि पानपा-कार्थं ततो निश्शङ्कं जलमुपाददते ।

सरसि निदाघाश्याने स्थितं जलं नपथ्यं भवति । पानाद्य-नुपयुक्तं क्षुद्रं सरो गृहान्तिके काममापूर्यतां । पानमात्रविनियोगाय-

तु विस्तीर्णगम्भीरं सरः प्रतिग्रामं जनैस्सम्भूय निर्मापयितव्यं । मत्स्याजीविन्य ओषधयश्च तेषु समृद्धास्तन्यन्ताम् । नतुपतितानि पर्णानि विलयिन्य ओषधयोवा तत्रावस्थाप्यानि । तेषामभ्यर्णेच नामेध्यं निवेश्यं । यतो वृष्टिमृष्टं भूमिमग्रंवा तत् तेषु संक्रामेत् ।

मज्जनक्षालनयोः कृते चतुष्पदामर्थेच पृथगेव सरः कल्पनीयं । तत्रापि शुद्धमेव जलमिष्यते । वस्त्रादिकंहि मलीमसेन वारिणा धातं बाधाङ्करोति ॥ अवदातमुदकं मनुष्यवच्चतुष्पदामप्यवश्यमपेक्षितं । तेऽपि दुष्टजलोपयोगाधीनैरोगैः क्लिश्यन्ते ।

शुद्धोदकसम्पादनाय नदीनां सरसाञ्चोपकण्ठे कूपाः खननीयाः । उदकं हि भूमिद्वारेण निर्गम्यमानं शुद्ध्यति ।

कूपाः — भूमिगर्भस्थगम्भीराम्भसः कूपाः प्रशस्ता उच्यन्ते । भूम्युपरितलान्तिकस्थजला निन्दिता इति ॥ भूम्युपरितलेह्यसकृज्जायमानावकरसंसर्गे कालेनावकरेषु पुञ्जीभूतेषु तद्वारेण क्रममाणं जलं मालिन्यं लभते । अयमेकोदोषस्साधारण उपलभ्यतेऽस्मद्देशे । यत् उपरितलगतं जलं कूपेष्वतरेन्ननिवार्यते । कूपेषु भित्त्यकरणात्पात्रावपतितं जलं सपङ्कं कूपान् प्रविशति । अतः कूपान् परितो भित्त्य इष्टकाभिः ससुधाभिर्निर्मातव्याः । भित्तिसन्निकृष्टश्च भूतलमवपतितजलवहिर्द्रवणाय प्रवणसन्निवेशं विधेयं । तेषु मज्जनं मार्जनंवा नकर्तव्यं । तेषामासन्नेच वृक्षैर्नस्थातव्यं । यतः पत्राणि तेभ्यः प्रच्युत्य प्रलीयमानानि तान् दूषयेयुः । आच्छादनमपि किञ्चित्तेषां रक्षायै कल्प्यम् ॥

ततो जलोद्धरणे निर्मलं पात्रं तादृशीच रज्जुर्विनियोक्तव्ये । प्रभ्रष्टानां भाण्डानामवकराणाञ्च उत्सारणेन तदातदा कूपाः शोध्याः ॥

क्रमशः ।

बुद्धचरितम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

सारथिः—“त्वदेकपुत्रो महाराजः त्वदनुजीविनो वा तवानेन विरुद्धाचरणेन महति शोकसागरे निमग्ना भविष्यन्ति इति कथं न चिन्तितं देवेन ? को वा धार्मिकः जन्मनः प्रभृति, सर्वप्रकारोपकारिणः गुरुजनस्य परिखेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा ! प्रशमस्यापीदृशस्य नैषकालः । मातुरहमेवैकोजीवितनिबन्धनं । कथं मया विना वार्तिष्यते इति किं देवस्य हृदये नापतितम् ? पिण्डप्रदो वंशसन्तानार्थमहमुत्पादितः पित्रा, कथमहमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि युवराजस्य बुद्धौ न सञ्जातम् । यत्नेन पोषितास्तिर्यश्चोऽपि पोषितरि स्नेहमाबध्नन्ति । परिचयमनुवर्तन्ते च । तत् कथं देवेन प्राज्ञेनाप्येवं निश्चितमासीत् । प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि अवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य । प्रातस्ते गुरवः त्वद्विरहं सोढुमशक्नुवानाः बहुधा शपेयुः । यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शुभमशुभं वा तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीर्णा वरतामापद्यन्ते । तथैवाक्रोशाः शापताम् । तदुत्सृज्यतामयं सर्वदुःखाकरः आभिनिवेशः ।”

गौतमः—सारथे, सर्वमेवेदं चिरं चिन्तितमेव । प्राणिषु प्रणयातिशयादेव तेषां शोकमोक्षोपायमन्विष्य गम्यते मया । यदि मे प्रवृत्तिस्तेषां प्रथमतः शोकैकहेतुरपि अन्ततः अनल्पाय श्रेयसे कल्पते । नेयं प्रवृत्तिरात्माहिताय । तत् त्वर्थतामश्चानयनाय ॥

सारथिः दृढसङ्कल्पोऽयं गौतमः न मया निवारयितुं शक्यते । इत्यवधार्य मन्दुरां प्रविश्य कण्टकनामानं वाजिनमाना-

ययामास । गौतमस्सहर्षं हयमारुह्य प्राकारद्वारमतिलङ्घ्य क्रमेण नगरीमतिचक्राम । सारथिनानुगम्यमानः बहूनि वनानि अतिवाह्य, प्रत्युपासि सामन्तस्य विविसारस्य राष्ट्रसीमानमवाप । तत्र कस्याश्चिन्नास्तीरे तुरङ्गमादवरुह्य सारथिमेवं बभाषे । “ चेन्न अयमञ्जलिः । तव मायि प्रेमातिभारः इयानिति वक्तुं न शक्यते । ममोपकुर्वता त्वया सर्वस्य लोकस्योपकृतमित्यवेहि । इदं मे किरीटं युवराजार्हाणि वासांसि च गृहीत्वा इममेव तुरगमारुह्य अस्सन्नगरमेव गत्वा मे जनकस्य मदुदन्तं निवेद्य आश्वासः कर्तव्यः । तदा त्वया मे महोपकारः कृतो भविष्यति । गम्यतां पुनर्दर्शनाय इति साराथिं विसृज्य वनमेव प्राद्रवत् ॥

विविसारस्य राजगृहाभिधां नगरीं समया पञ्च शैला वर्तन्ते । सिद्धार्थश्च नगराद्वनान्तगाभिनीं एकपदीमनुसरन् सुबहून् केदारानतीत्य वेणुभिः दुर्गममरण्यमतिक्रम्य रसालतरुमण्डितं वनमवगाह्याऽविदूरस्थं रत्नगिरिसमाह्वयं शैलमभजत । नगस्याऽस्याऽधि, त्यकायां कस्याश्चिदर्या कृतवसतिः व्याघ्रादिशरारुभीषणेऽरण्ये शीतोष्णादिकमगणयन् यदृच्छोपनतया भिक्षयाऽत्मानं वर्तयन् वल्कलेनाऽङ्गान्याच्छादयन् स्थण्डिलशायी स्वाभीष्टसाधनैकचेताः ध्यानसमाश्रितः चिरमुवास ॥

गौतमः कदाचिद्यदृच्छयोपान्तवनेषु विचरन् तत्र तत्र जीवितनिराशान् धोरं तपः चरतः तापसान्द्राक्षीत् । ते च शरीरमेवाऽत्मनो बन्धहेतुः मोक्षमार्गप्रतिबन्धीति मन्वानाः महान्तं कायक्लेशमकुर्वन् । तेष्वेकतमः दिवारात्रं हस्तावुद्यम्य निश्चलस्तस्थौ । एवं तस्य करौ रक्तशोषादस्थिमात्रावशेषितौ काष्ठनिर्विशेषावभूताम् । केचन महता क्लेशेन कराग्रं सङ्कोचयन्तः नखाग्रैः पाणितलं विदारयन्तः असह्यं दुःखं सेहिरे । कोचितीक्ष्णाग्रेषु पाषाणखण्डेष्व्वात्मनः शरीरं निपात्य मांसानि निकृत्याऽग्नौ जुहवुः । अपरे

श्मशानेषु भस्मोद्धृलितावयवाः शवानां मध्ये काकगृध्रगोमायुभिः परिवृताः निश्चला बभूवुः । केचित्पादपेकं सङ्कोचयन्तः अपरेण भुवं स्पृशन्तः उग्रं तपश्चरुः ॥

तान् दृष्ट्वा गौतमः भृशं खिन्नः, “ भो भो तापसाः दैवादागतानि जीवन्तानां दुःखानि असङ्ख्यान्यसङ्ख्यानानि च दृश्यन्ते । तथा सति महानयमविवेकः यदेतैरतृप्ता इव दुःखशतमात्मनो व्यापारेणाप्यार्जयथ । सत्यमवगत्य दुःखनिवारणोपायकांक्षी अहं चिरादत्रैव वर्ते । भवतामीदृशेन क्लेशेन किं प्रयोजनं? इत्यप्राप्तीत् । तेऽपि तापसाः एवंविधैः दुःखैः मरणमेव स्पृहणीयं भवति । तदा च जीवः पापफलं सम्यगनुभूय निरतिशयभोगाननुभूयितुं स्वर्गोन्मुखीभवतीति साधवः वदन्ति ” । इत्युचुः ॥

सिद्धार्थः — सागराद्वहवो मेघाः दिवमुत्पतन्ति । परमेते तत्रैव न चिरं विचरन्ति । प्रत्युत वर्षात्मना परिणम्य भुवि निपतन्ति । तत्र च सुबहून् देशानतिक्रम्याऽन्ते समुद्रमेव प्राप्नुवन्ति । एवमेव युष्माकं दशापि । जनाः स्वर्गं गत्वापि “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ” इति न्यायेनाऽन्ते मर्त्यलोकमवतीर्य पुनरपि दुःखाक्रान्ता दूयन्ते । यद्यदुपरि गच्छति तच्चक्रेनेमिक्रमेण पुनरप्यधरीभवति । तद्वृथा शरीरशोचं विहायाऽनन्तसुखलाभाय यतध्वं ” ।

परं ते तद्वचस्य विश्वसन्तः बालभाषितमिवाऽवधीरयन्तः यथापूर्वं तपः अन्वतिष्ठन् । तदवलोक्य शौद्धोदानिः भृशमनुशोचन्नन्यतो जगाम । क्वचिद्वनान्तान्नितान्तकलान्तं महान्तमजनिवहं जवेन विद्रावयन् गोपः कश्चिदुपाजगाम । तेष्वजेषु कस्याश्चिदजायाः द्वौ शावकावभूताम् । तयोरेकः खञ्जः द्रुतं गन्तुं न शशाक । अपरस्तु सहर्षमितस्ततोनुधावन्नगात् । तज्जननी अजा तु द्वयोरपि समानवात्सल्यादुभावपि लालयन्ती तयोर्मध्ये गतागतमकरोत् । तदवलोक्य गौतमः दयार्द्रहृदयः “ आयि अजे, मा तावत् क्लेशस्ते भवतु । अहमेव

ते शावकं स्कन्धेनोदुह्य यत्र गच्छसि तत्र नेष्यामि । केवलदुःखदर्शनादपि कस्यचिज्जीवस्योपकृतिरतीव श्लाघ्यतमा ” इति वदन् खञ्जमजशावकं स्कन्धेनोद्वहन् वृद्धामजामनुजगाम । पप्रच्छ च विस्मयाविष्टमानसं गोपं । “ कथं मद्ध्याह एवैतान् नगरं नयसि ” इति । सहेवमवादीत् । “ मुने अस्माकं नृपः अद्य यज्ञे दीक्षितो राजति । तस्य क्रतोः पथर्थं मया द्विशतसङ्ख्याका अजा नीयन्ते । दिवसावसाने सर्वेऽप्यजाः देवताभ्य उपहारीकृताः उत्तमं पदं प्राप्स्यन्ति । अहो ? तेषां भागधेयं ” इति । तथाचेदहमपि तत्र सन्निहितो भविष्यामि ’ इति गौतमः तमन्वगच्छत् । एवं गच्छतस्तस्य पुरतः काचित्तरुणी द्रुतमागत्य बद्धाञ्जलिपुटा एवं वभाषे ॥

“ कारुण्याबुनिधे महामुने, पूर्वेषुः सर्पेण दष्टं तद्विषवेगेन निश्रेष्ठं मत्पुत्रं गृहीत्वा भवत्सकाशमागतायां मयि वत्से मा शुचः, यत्र कुत्रापि गत्वा प्रस्थपरिमितं माषं याचस्व । यस्मिन् गृहे पिता वा माता वा अपत्यं वा भृत्यो वा न कदापि मृतः इति श्रूयते, तस्मात् सदनात् माषमानय । तव पुत्रं जीवयिष्यामि ’ इति भवताऽहमादिष्टा इति ।

गौतमः— स्मरामि । तादृशो माषः भवत्या यत्र कुत्रापि किं वा लब्धः ?

सापि, महर्षे, निश्रेष्ठं अनुक्षणं शैत्येनाविष्टं बालं स्कन्धेन वहन्ती, नगरीमखिलां गत्वा गृहेगृहे माषप्रस्थमयाचे । सर्वेऽपि मय्यनुकम्पया माषप्रस्थं ददुः । परं यः कश्चिदस्मिन् गृहे यदा कदापि मृतो वा ? इति पृच्छन्तीं मामुपहास्य ‘ आयि मुग्धे, कथमेवं पृच्छसि ? अत्र बहवो मृताः । जीवन्तश्च द्वित्रा एव । इति प्रत्यवदन् । एवमेव कुत्रचित् भर्ता मृतः कश्चित् पुत्रोमृतः अन्यत्र भृत्यो मृतः इत्येवाऽऽशृणवम् । तस्मान्मरणं सर्वसाधारणमित्यवगतम् । मत्पुत्रोऽप्येतावता कालेन मृत एवेति मन्ये ’ इत्यवादीत् ।

गौतमः— “ आयि बाले यदहं त्वां प्रतिबोधयितुमैच्छं, तत्त्वयैवावगतम् । यावत् त्वं मन्त्रिकटमागता तावदेव ते पुत्रः आशीविषविषवेगेन पञ्चतामगात् । परं स्नेहपरवशया लोकवृत्तमजानानया त्वयैतत् न ज्ञातम् । मयाप्येतावन्तं कालं एतादृशदुःखनिवारणकामेन महान् क्लेशोऽन्वभावि । अद्यापि यज्ञव्याजेन, सहर्षमितस्ततोऽनुधावतामेतेषां द्विशतीमप्यजानां क्षणेनैकेन, घातयितुं प्रवृत्तं विधिं निवारयितुमात्मनः शरीरमपि विहातुं दृढनिश्चय एवैताननुगच्छामि । त्वमपि विशोका मृतस्य बालकस्य और्ध्वदेहिकं कुरुष्व ’ इति ॥

ततः क्रमेणाजैस्सह गौतमः यज्ञशालां प्रापत् । तत्र विंविसारो नाम भूपः उभयोरपि पार्श्वयोः ब्रह्माध्वर्यूद्रातृप्रभृतिभिर्द्विजमुखैः ऋत्विग्भिः परिवृतः स्वाहाकारवषट्कारैरुच्चैर्मन्त्रानुद्घोषयामास । अग्निकुण्डेषु च सपुरस्कारं निक्षिप्यमाणमाज्यस्तोममादरेण ग्रहीतुमिव, भगवान् कृशानुरुद्धृतैरिव करैरुर्ध्वगामिभिः शिखाभिः नितरां जज्वाल । तत्र निहतानां पशूनां असृक्प्रवाहो यज्ञवाटिकामभितः परिवव्रे । कुत्रचिच्छेत्स्यमानः कश्चित्पशुर्दभैश्शिरसि निबिडं बद्धः भूमावशेत । उद्धृतासिरध्वर्युः स्वकरवालस्य पशोः शिरोधरां लक्षीकृत्य देवानुद्दिश्य वक्ष्यमाणार्थकान् मन्त्रानुच्चैर्जजाप । भो भो देवाः ? अयं पशुर्महाराजेन विंविसारेण पुण्यकामेन यज्ञकर्मणि भवतां प्रसादार्थं दीयते । तस्य वपाहोमेनांगहोमेन च प्रमुदिताः यजमानस्य पापमपनुद्य प्रसीदथ । अग्निरिदं हविः स्वीकरोतु ’ इति पशुहननोद्युक्त आसीत् । अत्रान्तरे तत्रागतः गौतमः सत्वरमुपमृत्य “ भो महाराज, स एष पशुस्सर्वथा न हन्तव्यः ” इति वदन्नेव सधैर्यमजं बन्धनाद्यमोचयत् । तस्य सहजगाम्भीर्योदार्यादिगुणैस्तं वारयितुं कश्चिदपि नाशकत् । सर्वेऽपि चित्रार्पितप्रतिमा इव निश्चला बभूवुः । ततस्तेषां ऋत्विजाम-

नुज्ञामवाप्य धर्मतत्त्वं वर्णयितुमारम्भे । सार्वभौम, “ अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां वरः ” इति सूक्ष्मधर्मः न किं ते कर्णपथमागतः प्राणिनः सहर्तुमेव सर्वेषां शक्तिरस्ति । न तु तान् पुनर्जीवयितुं “ नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् ” । दैवान्मानवः आत्मनो विषये दयां प्रार्थयते । पूरं स्वस्मादपि नीचेषु प्राणिषु कारुण्यं नावलब्धते । अपरश्च य एते अजादयः क्षीरकम्बलादिदानेन नरस्य महोपकारं कुर्वन्ति । तानेव निर्दयं घातयितुमसावुपक्रमते । विशेषतः आत्मनो मनोगतमर्थं वाचा किञ्चिदपि ज्ञापयितुमशक्तानां अतिक्रुपणां दशां प्राप्तानामजानां हनने किं वा पौरुषमस्माकं । किमन्यादितोऽपि नीचतरमाचरणं विद्यते । को वा धर्ममार्गं अनुष्ठितो भवेत् । यदि कश्चिद्दाक्षसः अस्मान्पशुकृत्य नरमांसैः देवान् तोषयितुमुपक्रमेत् तर्हि का वा गतिरस्माकं भवेत् । यावत् हन्यमानोऽयमजः आर्तनादमुत्सृजति तावत्कथमस्माकं हृदयं न द्रवति, शतधा न दलति च । यद्यनेन मार्गेणामुष्मिकं सुखं लभ्यते, तर्हि तस्मादपि नरकमेव श्रेय इत्यत्र न कोऽपि संशयः । अपरश्च यज्ञादयः स्वर्गफलकामनयैवानुष्ठीयन्ते । तदिदं स्वर्गसुखमपि न शाश्वतमिति ज्ञातचरमेवाऽस्माभिः । यदि हिंसया देवास्तुष्यन्ति, तर्हि तेन साधवः देवताशब्दाविषया न भवेयुः । यदि ते क्रूरकर्मैकसमाराद्ध्याः, तर्हि तेषां प्रसादो दुर्लभः अनाशासनीयश्च । यदि कश्चिद्दुष्टो नृपः आत्मानं प्रीणयितुं प्रजाः क्रूरकर्मसु प्रेरयति, तर्हि ताः तस्माद्दूरत अपसरेयुरेव । नीचनृपातिभ्योऽपि सर्वथोत्तमाः अनिर्वचनीयकल्याणगुणाकराः देवाः अनया प्राणिहिंसया प्रसीदन्तीत्यसम्बद्धमेतत् । तत्सम्प्रग्विचार्य कृत्याकृत्यमवगत्य निर्दया मांभूम । दयाहि नाम सर्वेषां प्राणिनां श्रेयोनिदानं सैव देवतार्थः भूतदया भूतिदायिनी पुंसां ‘आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पण्डितः’ । यो हि दुर्मतिः विवेकशून्येन मनसा नास्तिको भूत्वाऽत्मसन्तर्पणाय मांसाशने

उद्यतो भवति तस्यैवाऽस्तिकत्वसम्पादनायायं पन्था महात्मभिरुपदिष्टः । न तु विवेकिनामस्माकं” यः कश्चिद्बुद्धिपूर्वकमज्ञानेन वा पापं करोति तस्य फलं निष्कृतिसहस्रेणापि न तं जहाति । कर्त्रैवानुभवनीयं । सर्वथा निरागस्केष्वतिशोच्येष्वजेषु न पातनीयम् । पातितमपि न कदाचिदपि तेषु संवध्यते । इत्यादि धर्मतत्त्वं साभिनिवेशमुपादिशत् ॥

तच्छ्रुत्वा विंविसारः प्रेक्षकाश्च तस्य धर्मसंहितं वचः साधु साध्वित्यभिननन्दुः । ‘नेतः परं प्राणिहिंसां कुर्याम’ इति दृढनिश्चयाः अजान् सर्वानपि बन्धनान्मोचयित्वा यथायथं जग्मुः । अपरेद्युर्महाराजः विंविसारः स्वराष्ट्रे सर्वत एवमुद्घोषयामास । ‘अशनार्थं वा यज्ञार्थं वाऽद्यप्रभृति न केनापि प्राणिहिंसा कर्तव्या । यः कश्चित् सर्वेष्वपि प्राणिषु समदृष्टिं स्वीकुरुते, स एव ईश्वरानुग्रहभाजनं भवति । श्लाघ्यधर्मयुक्ताभिरेव प्रजाभिः राष्ट्रस्याऽभ्युदयो जायते । तस्मात् सर्वैरापि प्राणिहिंसा मांसाशनं च न कार्यं । नो चेद्वधदण्डं विधास्यति महीपालः’ इति ॥

विंविसारः गौतमस्य जातिरूपवयोज्ञानौदार्यादिकं निरूपमवधार्य तं बहुधा सत्कृत्यैवं जगाद । ‘महाभाग, तवाऽन्यादृशमात्मगुणमवगत्यास्तीव मोदे । नेदमुचितमक्लेशार्हस्य ते शरीरस्य । अतैव राजसदनं स्थित्वा शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वी । अपुत्रः चरमवयसि स्थितः अहं त्वयि राज्यभारं विन्यस्य त्वद्वृत्तिं स्वीकृत्य परां निर्वृतिमनुभवितुमभिलषामि । त्वया पालिताः सर्वा अपि प्रजाः धर्ममार्गेण स्थास्यन्तीत्यत्र न संशयः तत्प्रसीद’ इति ॥

सिद्धार्थ एवं वभाषे—‘महाराज, मदधीनं राष्ट्रं परित्यज्य शोकार्णवे मग्नं मदकपुत्रं पितरमविगणय्य लोकहिताकांक्षी सर्वतः परिभ्रमामि । तत्समीहितमर्थमसाधयित्वा कथमत्र मयाऽवस्थातुं श-

कयते । वृथैवेमे तापसाः कायक्लेशमाचरन्ति । तन्निष्प्रयोजनमित्यवधारय । अनुजानीहि मां । अभीष्टं साधयित्वा प्रतिनिवर्तयेयं ' इति ॥

तत्रस्थाः विद्वांसः गौतममेव ऊचुः । ' यत्कर्मकाण्डे स्मृत्यादिधर्मशास्त्रेषु च नोक्तं, तत्कथं त्वया केवलभ्रमणेनावगन्तुं शक्यते । श्रुतयोऽपि परस्परविरुद्धास्तत्त्वार्थनिर्णये सन्दिह्यमाना एव भवन्ति । महर्षयश्चाऽत्र विफलमनोरथा दृश्यन्ते । निर्गुणनिर्विकारब्रह्मज्ञानोपदेशपराः उपनिषदश्च ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' इत्येव तत्त्वावगमेन समर्थाभवन्ति । तत्राऽपि यन्नावगम्यते तत्कथमनित्यशरीरोपेतैरस्माभिरवगन्तुं शक्यते । तदत्रैव स्थित्वा वेदान्तविचारादिभिः कालो नीयताम् । तस्मादप्युत्कृष्टतरो मार्गो भुवि न विद्यते ' इति ॥

सिद्धार्थः भृशमवृत्तः तैरभ्यनुज्ञातः राजगृहात् वाराणसीनगरीमुद्दिश्य प्रतस्थे ॥

क्रमशः

SOME THOUGHTS ON SANSKRIT POETRY.

(Continued).

They do not however proceed to do this fanatically and violently. A lesser man would have done so and defeated his purpose. Far from it, and herein lies their strength and self-control of which we speak. They know that even as he is, man has in him a possibility of attaining that bliss, has in him a spark of the Divine fire. They therefore quietly come down into this work-a-day world and observe the thousand and one little channels in which Divinity flows, and draw idealised—but none the less real, being but an intense expression of feelings and sentiments deep-rooted in man—pictures of the same, and artistically group them around a Rama and a Vasishtha, or a Krishna and a Narada. Man sees the pictures, feels blessed and comforts himself that he is not past hope and that he too will one day be with Rama and Krishna. Each man finds something to comfort him in that vast variety. There is Yudhishtira, an impersonation of goodness itself, with his child-like innocence and simplicity; there is Arjuna, a typical man of the world, who sighs for every Helen that crosses his path and yet has a fiery and heroic soul; there is the terrible Bhima with a strong faith in his physical strength which does not however interfere with his mental devotion to God, there is the philosopher Sahadeva; there is Karna who was so true to his vow of charity as to part with his very life-blood for which his enemy Krishna asked; there is Bhishma the philosopher and invincible warrior, who is so disinterested in his own victory as to suggest the means of vanquishing himself when requested to do so by Yudhishtira, who knowing that his party will be defeated yet goes to battle at the call of duty and when vanquished by Arjuna cherishes such a generous and kindly feeling towards his foe as to request him for a cup of water though there were his own men by his side; there is Harischandra with his stead-fast devotion to truth, though it would cost him his wife and child; there is that *momentous* scene in which Draupadi, outraged by Dussasana, gives up even the last layer of cloth which covers her woman's modesty and with uplifted hands cries out to God for help, and lo! she finds her-

self invested with endless folds of cloth, to the dismay and confusion of her tormentor; there is that other scene in which the young Prahlada would not disown his God, though instant death were his penalty and cries out to his sceptical father 'Cleave the stone, you will find Him!', and the stone is *struck* and out from it springs the thundering Nrisimha and tears to pieces the most frightful Demon that ever ravaged this beautiful earth of God. The chastity and devotion to husband of a woman have been recognized and rewarded in the character of Savitri, brotherly feeling in Bharata and Lakshmana, dutifulness to father in Rama, woman's patience under trial and suffering in Sita, untiring fidelity and devotion to one's master in Hanuman and felicities of friendship and faithful alliance in Sugriva. Yet, what do Vyasa and Valmiki personally care for all this? They did not seek to solace their own souls thereby. Their whole poetry is the result of their gentle and spontaneous love for Humanity. Their inspiration is not this work-a-day world as such, it is certainly not a passing emotion, much less a violent passion of their own, it is not the song of the lark or of the nightingale, it is not the sound of distant music, it is not the gurgling of gentle streams, it is not the wonders of the sky and sea, it is not the evening sun or the silvery moon, nor the lovely star, nor any similar thing outside man, which, howsoever grand and beautiful, in the absence of innate strength, will, like a wanton lapwing, decoy the poor poet till he finds himself in a bog. Their inspiration is a severe effulgence, within themselves which illumines the whole universe and lends to it whatever there is of sublimity and charm in it and before which nothing else can please, the sun cannot shine, nor the moon nor the stars nor the flash of lightning. What the 'deep dark blue ocean' is to Byron, what the skylark is to Shelley, what Cynthia is to Keats, and what the lovely star is to Wordsworth, that, *Atman* is to Vyasa and Valmiki. It is quite characteristic and it makes a world of difference that Wordsworth should speak of 'the silence that is in the starry sky' and Valmiki of the calm that reigns in the heart of a sage in *samadhi*, and that to Valmiki the waters of the *Tamasa* should be clear, not indeed like the proverbial crystal, but like the mind of a *Muni*.

Writing with the strength of self-realization behind them, passion and imagination are but willing slaves to them, to serve them just as they please, like the celestial car *Pushpaka* which served Rama on his journey back from Lanka to Ayodhya and which he describes to Sita in the following words.

कचित् पथासंचरते सुराणां कचित् धनानां पतता कचिच्च ।
यथाविद्योमे मनसोभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथाविमानम् ॥

Raghuvamsa Canto XIII. S. 19.

"Look here, dear, see how this car goes just as I please, now in the regions of the gods, now in those of the clouds and now in those of the birds." There is no flying at a tangent, no giddy whirling about, no going at a prosaic dead level, round and round the world itself. It is a steady smooth ascent from earth to Heaven and the two poets who, with a clear vision and faculty Divine, have created their two wonderful ladders for the benefit of man are verily, like the skylarks of Wordsworth,

'Type of the wise who soar, but never wain ;

True to the kindred points of Heaven and Home.'

It is said that Ramayana and Mahabharata do not strictly satisfy the conditions of poetic art and Professor MaxMuller thinks that Homer is a better poet than Vyasa. We are not, however told what these conditions are and what good poetry is. But we have no doubt there cannot be a greater work of Art than the Ramayana or the Mahabharata if there is any truth in what the greatest art-critic of modern times has said in the matter. Ruskin says that 'The art is greatest which conveys to the mind of the spectator, by any means whatsoever, the greatest number of the greatest ideas, and I call an idea great in proportion as it is received by a higher faculty of the mind, and as it more fully occupies and in occupying exercises and exalts the faculty by which it is received.' Now, Ramayana and Mahabharata have for ages engaged and exercised the heart and soul of the Hindus and contributed to their spiritual culture—the highest culture for man—in a manner and to an extent that cannot be said of any other book in the world. They

have endured like the Himalyas and the Ganges and have exerted naturally far greater influence on the Hindus than those best gifts of mute Nature. To the numberless souls that have sometime or other found this world of Samsara too hot for them, they have been

‘An endless fountain of immortal drink
Pouring unto them from Heaven’s brink.’

It may be that here and there are arid patches of uninteresting disquisitions and irrelevant episodes. But, what of that? Does it not after all argue our own littleness to look at an autumnal sky when illumined by Cynthia and her hosts and not be struck with the sublimity and beauty of it and not to shed a tear of joy and gratitude to the merciful Father that has provided the pageantry but to cry hoarse over patches of little clouds that are anyhow here and there and to proceed to measure the heavens by our own one-inch scale and to say it is here too short and there too long.

Again, it is often urged against Vyasa and Valmiki that their creations are extravagant and unreal. Such is not, we dare say, the impression left in the minds of the genuine Hindus who read the works. A picture becomes extravagant only when its several parts are not proportionate to each other. Gulliver becomes extravagant or ludicrous in the company of the Liliputans or Brobdingnagians. We do not find any such want of harmony among the characters or the incidents of the Ramayana or Mahabharata, when the whole as well as its several parts are conceived and executed on the scale of the Titans, it is certainly no extravagance. At that rate, the sky and the sea must be extravagant.

Valmiki and Vyasa cover between themselves practically the entire field of Sanskrit Poetry. In Vyasa, poetry arises chiefly in the grand situations and characters which he broadly sketches and in almost all possible varieties. Valmiki combines also exquisite coloring. He pays more regard to the conditions of art. His language is sweet, and chaste and simple, and his fancy exuberant, and his poetry remarkably sensuous. It may be safely said that no subsequent poet teaches a single

new idea, much less reveals new sources of poetry. But there is one name which we would not and could not afford to, omit to mention. It is Kalidasa the immortal author of the *Sakuntala*, *Raghuvamsa*, *Kumarasambhava* and *Meghaduta*. It is true, he nowhere rises to the epic grandeur of Valmiki or Vyasa or throws open new worlds of beauty to us, except what there is in his form and manner which are indeed very remarkable. Kalidasa is essentially a bard, but a most wondrous bard. The service he has done to Sanskrit Poetry is the service which the authors of the several sutras have done to their respective sciences. Though it is quite possible that his master mind was capable of something much higher, we cannot sufficiently admire the felicity of his judgment in having chosen to piously follow the foot-steps of his illustrious predecessors and to cull the best flowers which they have strewn on their way and to work them into a convenient and neverfading wreath to charm and elevate his countrymen.

In *Raghuvamsa*, we have a beautiful garden laid out in convenient plots with happy walks, flowery beds, shady recesses, and cosy corners, into which (garden) the poet cunningly woos all the sacred and beautiful rivers of India that wander about, as it were, in search of their lovers. The music of their gentle floods blends in sweet harmony with the buzz of honey-laden bees and the songs of the innumerable feathered minstrels led by the sweet and lusty *Kokila*. You have in the garden a glorious company of sweet souled sages moving side by side with illustrious monarchs, brilliant warriors, gallant youths, and sportive damsels. Here a proud pea-cock spreads out its emerald plumes and struts along in careless ease; there, a light-footed antelope gallops oft in lightning flashes being startled by a youthful pair coming out from a leafy bower which adjoins a lotus-pool where they were, per chance, soothing their love-laden soul with soft music and softer nothings, or, we fancy and we beg their pardon for it, were ‘wooing sweet kisses from averted faces.’ In this garden, Kalidasa places on sufficiently high pedestals a number of marble statues fashioned after the model of our ancient sculptors——Dilipa, Raghu, Aja, Dasaratha etc——and chants their glories in heavenly strains so sweet and sonorous, so rich and lusty that they will shame the very Sirens.

In Kumarasambhava, he celebrates with a magnificence and splendour fully befitting the occasion, the most auspicious and fruitful marriage which the world could ever witness, the marriage in which Isvara is the bride-groom, Uma the daughter of the Himalayas is the bride, the seven great sages are the officiating priests, while Indra and his hosts form the audience. The poem is a beautiful attempt to bring down Heaven and to exhibit it to the earth-bound man in a light which is familiar to him. It may be that God suffers in the process a little. But no great harm done, it is nothing to Him and He can afford it. But to us poor folks weighted with the burdens of life, it is surely no small solace to be told that the Author of us all, that He too had cares and troubles, though it be He bore them bravely; that He too like any ordinary mortal had to sigh and sigh heavily for his beautiful Uma of blue eyes and bimbalips

(पशुपतिरपितान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिमुतासमागमोक्तः—K. canto VI Sl. 95.)

and that even His moon-crowned head was once or twice at the feet of Her proud imperious Majesty for high crimes and misdemeanours which He would not repent for life. The loftiness of the theme, the supreme human interest attaching to it and the glorious traditions connected with it fire up the naturally glowing imagination of Kalidasa, sweeten more his tender fancy and cover up the entire heart of this true son of India, and he dips his pencil a little deep and paints in exquisite and lively colors those marvellous pictures that feed and feast our soul in such a rapid succession. All the grand and lovely creations of Nature and Art crowd before the poet and offer their humble service in proclaiming the glory of God and scarcely does any one go without having its wish at the hands of the genial and kind-hearted Kalidasa. Ah! that tale of love, the love of the gentle and beautiful Uma to that three eyed and beggarly individual, of unknown parentage with matted hair, funeral ashes venomous adders, and hollow human skulls!

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगंबरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद्दालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

K. Canto. 5. S. 72.

But, what does Uma care for all that! He is any how the read Lord of Her heart, and she loves Him for all that He is

good and bad; Her love is sincere. Her love is divine, and sincere love cannot see any fault in its beloved.

अलं विवादेन यथाश्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।

ममात्र भावैकरसंमनस्थितं नकामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥

K. Canto. 5. S. 82.

How that love, that "Sensitive Plant" wakes to life, puts forth its first leaves, how it grows and how it buds, how it fares in sun and shower, how it colors in light and in shade, how a deceitful and fair-faced canker creeps into it and well nigh blights it, how it again gathers strength and in the midst of sun and storm, holds up its head steadily to the heavens, how, at last it blooms so fully and naturally and yet blushes unseen for a time, and how at length Isvara opens His heart and, like a true God that He is, announces himself an humble slave of Uma—because he was bought off by her self-devotion.

अद्यप्रभृत्यवनतार्क्षि तवास्मिदासः क्रीतस्तपोभिः ।

K. Canto. 5. S. 86.

all this has been told by Kalidasa with a grace and sweetness and tender pathos, which, it will indeed be very difficult to match in any literature of the world. Can anything be more tender and more pathetic than the following?

द्रुमेषु सरयाकृतजन्मसु स्वयं फलं तपस्समिक्षिष दृष्टमेष्वपि ।

नचप्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥

K. Canto. 5. S. 60.

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरोवियुक्ते मिथुने कृपावती ॥

K. Canto. 5. S. 26.

Add to all this, those precious little gems, those sayings and sentiments so homely and so dear to us which have been embellished and worked into the poem, and you will have some idea of Kumarasambhava.

Generally speaking, the prevailing feature of Kalidasa's poetry is its sensuousness; we would not say, its distinctive feature, for Valmiki has stolen a march over him even here. Kalidasa's sense of beauty is as keen as that of Keats, his fancy as exuberant, and his sensuousness if taken by itself, will satiate even Keats. But unlike Keats, Kalidasa has, to use rather a vulgar metaphor, so strongly salted and seasoned his sensuousness with a lofty and virile ethics that it will keep for all ages and will not cloy in any quantity. Like a true artist, he lays his exquisite colors and paints his brilliant pictures on a soft and sober back ground of Ethics and Spirituality nay, his back ground is the heavenly blue itself—the blue of Rama and Krishna. Everywhere in his works you can see lofty truths, and sentiments breathing pure and sublime Ethics being cunningly put in, colored with the rich lights of fancy and performed with the best flowers of the imagination. For instance,

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।
अभिययुः सरसो मधुसंभृतां कमलिनीमलिनोरपतत्रिणः ॥

R. Canto. 9. S. 27.

तां हंसमालाः शरदीव गंगां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥

K. Canto. I. S. 30.

It is true Shelley's creations are grand and beautiful, but we have to make a balloon ascent along with him and most of us will get giddy before we can enjoy them, whereas, with our feet firmly on the ground, in our easy homes and amongst our own kith and kin, we have the marvels of heaven reproduced by Kalidasa before our very eyes and sung in a manner that the music rings in our ears till long after the song itself has ceased. Is this not a veritable *Mahendrajalam*? Kalidasa is said to be a suggestive poet. To us, he is nowhere so profoundly suggestive as when in his most fanciful and lively mood he reveals, by a word or two and quite unconsciously, his own broad heart so full of Divine Love, a veritable milky ocean of fervid piety and devotion and sends an electric thrill through the surprised reader. See for instance in his Meghaduta,

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
आपृच्छस्वप्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैः अङ्कितं मेखलासु ।

His works considered as a whole are a compact, yet, lofty edifice kissing the very heavens built of neatly cut and mirror-like marbles, richly painted and adorned, and profusely illuminated in which a band of select *baktas*—of several conditions and grades however—sing the glory of God accompanied by a number of organs whose music is swelled, howsoever feebly, by rippling rivers, murmuring trees, and by singing birds which surround the edifice.

We know Professor MaxMuller speaks contemptuously of the 'duties' of Kalidasa. He sounds his bugle, cries halt, and invites his companions to the more extensive and congenial fields of Vedic chronology and comparative mythology, where he promises them a more plenteous game. But we are afraid that Prof. MaxMuller is a Modern Bringhi who has been worshipping exclusively the grim side of Truth, ignoring altogether that other side which is sweeter and the offended Isani has rightly taken away from him all flesh and blood which is her gift to man.

We are already getting too long and we shall conclude here. But before we do so, we beg to offer our thousand apologies to the learned savant we have just referred to, whose labours in the field of Sanskrit literature, apart from his appreciation of its Poetry, have laid us all under a deep debt of gratitude to him.

FINISHED.

बुद्धस्य ज्ञानोदयः ।

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

वाराणसीमभि प्रस्थितो बुद्धः क्रमेण वज्जानतीत्य फल्गुनदी-
तीरेऽतिरमणीयमरण्यमद्राक्षीत् । तत्र च ध्यानमाश्रितः प्राणिना-
मप्रतिविधेयां दुःखपरम्परामभिध्यायन् तन्मोक्षोपायमपश्यन्
नितरां दूयमानः बाह्यव्यापारादिकं विस्मरन् 'कुत्र वा प्रस्थितोऽ-
स्मि, कः स्थायते, किं चिन्त्यते, कथं जीव्यते, किं वा प्रेक्षका व-
दन्ति, किमियं प्रावृट्, किमिदं शरीरं शीतेन क्लिश्यते, उत रवि-
किरणसन्तापेन ताम्यति, अत्रागतस्य मे कियान् कालो गतः'
इत्यादिकं किञ्चिदपि नाज्ञासीत् । ध्यानवैकल्यसमये यदृच्छाहत-
या भिक्षया कन्दमूलफलादिभिश्च प्राणरक्षामकार्षीत् । तस्य सहजा-
नुभावद्योतकं तेजश्शरीराद्गलितमभूत् ।

अथ कदाचिदसौ सिद्धार्थः शरीरपोषणं विस्मृत्याऽभिगत-
मूर्छः अपगतासुरिवाऽदृश्यत । दिष्ट्या च कश्चिद्गोपस्तेनैव पथा सञ्च-
चार । तथावस्थमेतं तापसमुद्गीक्ष्य दयार्द्रहृदयस्तस्य च नीचस्पर्शं
परिहर्तुमनाः कस्याश्चिदजाया ऊधसः क्षीरं तस्य मुखे प्रस्तावया-
मास । लब्ध्वा च संज्ञां उन्मील्य चक्षुषी गौतमः गोपमजायाः कि-
ञ्चित् पयो दोग्धुमन्वयुक्क । एवमादिष्टो गोपः प्राञ्जलिरित्थं वभाषे ।
'महामुने' अवेहि मां जात्या शूद्रम् । भवदर्थं पयो दोग्धुमनर्होऽहं ।
मृत्स्पर्शेन भवतामशुद्धिस्संभवेत् किल ?' इति

गौतमः—'कर्मणा जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः ।
सत्कर्मनिरतो विप्रः दुष्कर्ता शूद्र एव हि' ॥
दुःखं दया च भूतानां बान्धव्यस्नेहकारके ।
प्राणिनां भिन्नजातीनां रक्ते भेदो न दृश्यते ॥
आहारनिद्राभयसङ्गमादि
समं हि सर्वेष्वपि जीवलोके ।

बुद्धस्य ज्ञानोदयः ।

१३०

पृथ्व्यां नरोऽयं विधृतोर्ध्वपुण्ड्रः

न जायते मातृशरीरमुक्तः ॥

तदयार्द्रस्वान्ते त्वय्यपि मया ब्रह्मण्यं दृश्यते ।
तन्निश्चङ्कं पयो दीयताम्' इति

अपरेद्युः काश्चन वेश्याः गृहीतवीणावेणुमुरजादिवाद्यभा-
ण्डाः तेनैव मार्गेणाऽभियान्त्यः कृणत्किङ्किणीरणत्कारमेदुरितरम-
णीयनूपुराः सोल्लासं वीणां वादयन्त्यः आरब्धसङ्गीतकाः गीतगो-
ष्ठीभिरात्मानं विनोदयामासुः । तासु काचित्तरुणी वीणावादनानु-
गुणं वक्ष्यमाणार्थकं गीतं जगौ 'यावदियं तन्त्री अत्यन्तं कृष्यमाणा
स्वयमेव भज्यते, यावच्च नाकृष्यते, तावच्छुद्धा गीतिः न श्रूय-
ते' इति ॥

तच्छृण्वतो गौतमस्य चेतस्येवमुदभूत् । मया हि नामेदं श-
रीरमत्यन्तं क्लेशितं सदिष्टहानिमनिष्टमपि जनयेत् । तस्माद्यया क-
या च विधया शरीरं पोषयेत् । शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं ।
तस्माद्यः कश्चित् अन्नं यदृच्छया ददाति सोऽयं महोपकारी' इति ॥

तस्मिन्महावने ग्रामस्सेनानीर्नाम कोऽप्यभूत् ।

तच्च जानपदं रम्यं धार्मिकः प्रभुरावसत् ॥

तस्य भार्या गुणवती सुजाता नाम भामिनी ।

सर्वसंप्रत्समेतापि न लेभे पुत्रसम्पदम् ॥

तस्मान्निर्विण्णहृदया प्रार्थयामास देवताः ।

'यदि' वंशप्रदीपो मे ह्यात्मजो जायते तदा ॥

नवनीतरसं द्रव्यं देवेभ्यो दातुमुत्सहे' ।

दिवानिशं चिन्तयन्त्यास्तस्या दिष्ट्याऽत्मजोऽजनि ॥

'देवतानामाशिषोऽद्य फलिताः पुण्यकर्मणा ।'

इति मत्वा सुजातैषा पूर्णकामाऽभवत्तदा ॥

क्रोडे सूनुं गृहीत्वाऽसौ नवनीतं समादधे ।

शिरसा धारयन्ती तद्ग्रीवाण्डं कनकरोचिषम् ॥

वनस्थानां देवतानां बलिं दातुं जगाम सा ।
 राधा नाम सखी तस्याः पूर्वमेव वनं गता ॥
 प्रत्यागत्य च तामेवमुवाच परयामुदा ।
 ‘अहो भाग्यमहो भाग्यं सुजाते वर्धते तव’ ॥
 प्रसन्ना देवतास्सर्वास्तापसं वेषमाश्रिताः ।
 आस्मिन् वने महातेजा मुनिर्ज्वलति साम्प्रतम् ॥
 नत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा नवनीतमुपाहर ।”
 आनन्दाश्रुमुखी सा च ववन्दे गौतमं मुनिम् ॥
 बद्धाञ्जलिपुटा तस्मायिदं वचनमब्रवीत् ।
 ‘भगवन् ! भक्तिपूतं हि नवनीतमुपाहृतम् ।
 सद्यस्स्वीकुरुष्वेदं भृत्येयमनुगृह्यताम् ॥’
 विस्मृत्य बाह्व्यापारं ध्यानयोगस्थितो वशी ॥
 सिद्धार्थः किञ्चिदश्नन् तन्नवनीतं जहर्ष च ।
 मुनेः प्रसन्नतां दृष्ट्वा प्रमोदभरिताऽवदत् ॥
 ‘किमिदं भगवन् हृद्यं नवनीतं मयाहृतम्?’ ।
 ‘किं त्वया दत्तं’ इत्याह ध्यानादुपरतो मुनिः ॥
 ‘स्वामिन्नहं पुत्रकामा भक्त्या देवानपूपुजम् ।
 अनुग्रहाच्च तेषां मे पुत्रोऽयं समजायत ॥
 पूर्वप्रतिश्रुतं तेभ्य उपहारमिदं मया ।
 अपूर्वमुत्तमं द्रव्यं नवनीतेन मिश्रितम् ॥
 मूर्तिमदेवरूपाय मुनये प्रीतिपूर्वकम् ।
 सप्रश्रयं दत्तमिति ह्यन्तरात्मा प्रसीदति ॥
 ‘आत्मजोऽयं चिरं जीयात्’ इत्यनुग्रहकांक्षिणी ।
 पश्याम्यसुखनिर्मुक्ता सर्वं सुखमयं जगत्’ ॥
 तच्छ्रुत्वा विस्मयाविष्टमानसो गौतमस्तदा ।
 स्पृशनं मूर्धानमेवाह शिशोस्तस्या इदं वचः ॥

‘चिरंजीव्यादयं पुत्रस्सुखं भूयात्तवाऽनघे ।
 नाहं देवो न यक्षो वा नोरगः किन्नरस्तथा ॥
 त्वादृशो मर्त्यएवाहं शुद्धोदनमुतोऽभवम् ।
 ज्ञानोदयं मार्गमाणो महद्राज्यमतिर्यजम् ॥
 नवनीतं मया भुक्तं बलं मेधामवर्धयत् ।
 किमिदं सुखरूपं ते जीवितं दुःखमिश्रितम्?’ ॥

सुजाता—भगवन्नल्पधिषणा नाहं वेद्मीह किञ्चन ।
 स्मेराननस्सूनुरेषस्त्वनुरक्तश्च वल्लभः ॥
 प्रसन्ना देवताश्चैता भृत्याश्च विनयान्विताः ।
 पतिशुश्रूषणं चैव सुखयन्तीह मां मुने ॥
 पातिव्रत्यं हि नारीणां भूषणं परमं मतम् ।
 अनुजिज्ञितो धर्ममार्गश्चोवसीयायकल्पते ॥
 सुखं विन्दति पुण्यात्मा दुष्कर्ता दुःखमेव हि ।
 क्षमा दयाऽर्जवं लोके सर्वत्र स्नेहकारणम् ।
 द्वेषस्य हेतुभूतानि क्रोधः क्रौर्यमनार्जवम् ॥
 मरणात् परलोकाद्वा न भीतिः पुण्यकर्मणः ।
 एकं बीजं क्षिप्यते हि भूयसी फलसन्ततिः ॥
 शतं सुखं प्रसूते हि सत्कर्माचरितं सकृत् ॥
 परिणामस्वभावं हि चराचरमिदं जगत् ।
 अन्यथापरिणामो हि मरणं सर्वदेहिनाम् ॥
 यद्ययं म्रियते सूनुर्मरिष्यामि न संशयः ।
 भर्तारमनुगच्छामि पतिर्मे म्रियते यदि ॥
 सार्धत्रिकोटिसंख्यानि यानि लोमानि मानवे ।
 तावत् कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

महितास्वर्गलोकेऽहं पत्या पुत्रेण च स्वयम् ।
 सर्वान् भोगानवाप्स्यामि प्राक्तनात् पुण्यकर्मणः ॥
 तत्राप्यात्मगुणोपेता लभेयाऽहं महत्सुखम् ।
 महतीचानुकम्पा मे दुःखकान्तेषु जन्तुषु ॥
 सर्वलोकशरण्यं तं प्रार्थयेय च तत्कृते ।
 यद्भावि च समावश्यं तत्सर्वं सुखमेव हि ॥
 इति निश्चित्य भगवन् सुखं पश्यामि सर्वतः ॥

गौतमः—साधु साधु महाभागे वचस्ते धर्मसंहितम् ॥
 दृश्यते त्वयि विज्ञानं मुनीनामपि दुर्लभम् ।
 भद्रमस्तु वरारोहे परत्रेह तवाऽनघे ॥
 गम्यतां नगरं सुभ्रु साधयामि समीहितम् ।
 सिद्धार्थस्तामनुज्ञाय बोधिवृक्षं समाश्रितः ॥
 तपश्चचार मुचिरं नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
 देवः कदाचिन्मदनो गौतमं योद्धुमागतः ॥
 उवाह विकचाम्भोजसुरभिर्मलयानिलः ।
 ववृधे माधवो माद्यद्धृङ्गास्वादितचम्पकः ॥
 चुकूज कोकिलस्तत्र चञ्चूदलितपल्लवः ।
 चकर्ष कौमुदी रात्रौ तपसो मानसं जवात् ॥
 चिक्षेप सायकान् मारः गौतमे संशितव्रते ।
 अवाप ध्यानवैकल्यं सिद्धार्थो मारचोदितः ॥
 विचिन्त्य कारणं क्षोभे मनसो विजितेन्द्रियः ।
 जिगाय मन्मथं दुष्टमरिषद्वर्गमेव च ॥
 ज्ञानोदयमथाभ्येत्य मारजिह्वौतमस्तदा ।
 बुद्धोऽहमिति विज्ञाय हित्वा तत्तापसं व्रतम् ।
 अनुग्रहाय लोकानां जिनाऽयमुपचक्रमे ॥

आरोग्यमहिमा ।

(पूर्वप्रकाशितात्परम् ।)

गृहप्रणालीभ्यः अपस्करगतेभ्यश्चापतन्तो मला विशिष्य
 पीडावहाः । तद्गर्भस्थस्य जलस्य पानात् कतिपये महारोगा उत्प-
 द्यन्ते । कूपासन्ना मलगर्ताः प्रयत्नेन शोधनीयाः छादनीयाश्च । स-
 र्वविधा अवकराः कूपसमीपे स्थिताः दोषावहा भवन्ति, यतो जलं
 तदीयान् दुर्गन्धान् गृह्णाति ।

जलनिष्पन्दनादि ।

समीचीनं जलं तावद् स्वच्छं रसेन गन्धेन वा रहितं विल-
 यिवस्तुसम्पर्कशून्यं च । जलं कर्करेण विलीनेन शिलाप्रायवस्तुना
 वाऽतिमात्रेण मिश्रं गुरु इति, मितेन तु तेन मिश्रं तत्सम्बन्धरहितं वा
 लघ्विति चोच्यते । पाके स्नाने वा लघु जलं प्रशस्यते ।

इङ्गलाण्डद्वीपे विशालेषु नगरेषु प्रतिवीधि जलनालद्वारेण
 शुद्धा आपः प्रवाह्यमाना दृश्यन्ते । तथाविधं जलनालसंविधानं क-
 तिषुचिदेव महानगरेषु भारतखण्डे सम्प्रति दृश्यते । अन्येष्वपि का-
 लक्रमेण तत् क्रियते ।

जलं सति सौलभ्ये शुद्धं सम्पादनीयं, तथा रक्षणीयं च ।
 शुद्धजलस्यालाभे जलं गालनीयम् । गालनक्रिया च सुखेन कर्तुं
 शक्या । उपष्टम्भे कस्मिंश्चिद्वेणुमये दारुमये वा एकस्योपर्येकमिति
 रीत्या द्वे मृद्भाण्डे निवेश्ये । उपरिस्थभाण्डस्याधोदेशे एकद्वानि द्वा-
 राणि कर्तव्यानि । ततः एकेन शुद्धवालुकास्तरणेन, अपरेण शुद्धा-
 ज्ञारास्तरणेन च तस्य भाण्डस्यार्धमापूरणीयम् । ततः शोद्धं जलं
 तदन्तर्मन्दं मन्दं निषिच्यमानमिङ्गालवालुकास्तरणेनाऽधःप्रविशत्
 अधस्तनभाण्डे च्योतति । तच्च भाण्डं वस्त्वन्तरान्तःप्रवेशप्रतिरोध-
 नक्षपैः सूक्ष्मरन्ध्ररूपेतेन विततेन शरावेण च्छादितमुखं कार्यम् ।
 समये समये चेङ्गालवालुकाः शुन्धनीयाः ।

श्रेष्ठं पेयं जलं तावत् । तद्धि तृष्णां शमयति न च करोति बाधां ।
उन्मादनानि पानानि कृत्रिमां तृष्णां प्रयोजयन्ति । यावद्यावच्च-
तानि पीयन्ते तावत् तावत् तत्पिपासोत्पद्यते । बहवो जनास्तदुप-
योगेन नष्टाः । अतस्तद्वर्जनमतीव शोभनम् ।

४-स्नानम् ।

स्नानावश्यकता—देहस्तावत् मलांशान् यावच्छक्तिं त्वरया
बहिरुद्धमितुमीहते स्वभावात् । उद्धमनेचैकं द्वारं निश्वासः, अपरं त्वक् ।

यथा नगरे प्रणालानि यथोचितं परिकल्पितानि, तन्मार्गेण
जलप्रवाहस्यन्दनं च तच्छुद्धिरक्षणे मुख्य उपायः । एवमेवास्मद्देह-
विषये । तत्र हि त्वचि चक्षुषा गोचरयितुमशक्यानि प्रणालानि
बहूनि सन्ति । तानि च यथासन्नद्विसहस्राण्यपि रूपिकयैकया च्छा-
दयितुं शक्यन्ते तथा सूक्ष्माणि तद्वारेण च जलानि कायिकमल-
ग्राहीण्यनवरतं प्रस्यन्दमानानि वर्तन्ते ! यदा वयं तीव्रं व्याप्रिया-
महे, तदा तानि अतिमात्रस्यन्दनपराणि कचिद्विन्दुरूपेणाऽवतिष्ठन्ते,
यानि स्वेदशब्देन वयं व्यवहरामः । मनुष्यशरीरात् प्रतिदिनं त्वग्द्वा-
रा निर्गतवराणि जलानि एकपृथुं, काचपात्रपरिमितानि कदाचित्
तदधिकानि च स्युः । तैरर्हदिवं बहिरानीयमानाश्च विषमयाः कि-
द्वांशाः प्रायोऽर्धतुलोन्मयाः स्युः ।

एषां सक्ष्मप्रणालानां मुखानि त्वद्भार्जनार्थमनावृतान्येव
निवेशितानि । मलं तान्यावृणोति, न तु स्वतएवापसरति । तदनप-
सरणे च पाप्मा अन्ये च रोगा उद्भवन्ति । अतस्त्वग्विशोधने मार्ज-
नलेपादिकमुपयोक्तव्यम् ।

किञ्च दैहिको मलः वस्त्रकञ्चुकोपधानादिषु लग्नो भवति ।
तैश्चेत् त्वचः सङ्घर्षः स्यात् मलस्त्वचमाविशेत्, तेन चारोग्यहानिः
स्यात् । अतो वस्त्रकञ्चुकशयनीयादिकं देहवन्मलसंसर्गात्संरक्षणार्थं ।

स्नानप्रकारः—रोगाभावे पुरुषेण स्त्रिया वा प्रत्यहं स्नात-
व्यम् । स्नानस्य च समुचितः काल उत्सर्गतः प्रभातम् । देहधूस-
रत्वजनकव्यापारपरैस्तु सायं स्नातव्यम् । भोजनानन्तरं कतिपयान्
मुहूर्ताननतिवाह्य न स्नानीयम् । अन्यथा जठरस्थस्याहारस्य पाकः
प्रातिबद्ध्येत ।

शुचिनि जले स्नातव्यम् ! पङ्किलजलस्नाने हि जनस्य देहे
स्नायुकः पदमादधीत । स्नानानन्तरं मार्जनवस्त्रेण देहो मार्जनीयः ।

यूनां बलवतां च शीतोदकं हिततमं । शीतजलस्नातस्य
मार्जनवस्त्रसम्पृष्टेऽपि गात्रेषु यदि शीतबाधा स्यात् तर्हि तस्योष्णो-
दके हितमिति निश्चेतव्यम् । ज्वरातिसारादिभ्यो निर्गतस्य जनस्य
कालप्रतीक्षणाक्षमतया शीघ्रं शीतोदकस्नानचापलं कुर्वतो रोगः प्रत्या-
वर्तमानो दृश्यते । अतस्तेन प्राक्स्थितबलप्रत्यापत्तिं यावत् उष्णो-
दक एव स्नातव्यम् । स्नानं कुर्वतो जनस्य विलक्षणशीतघाताभि-
धातः कदाचित् ज्वरमुत्पादयति ।

शरीरक्षालनं रोगिणः श्रमशामकं भवति । किन्तु तत् तस्ये-
त्थं निर्वर्त्यम् । प्रथममेकमवयवं तप्तोदकेन प्रक्षाल्य निर्मृज्य च शो-
षयेत् । ततस्तमवयवमाच्छाद्याऽपरस्मिन्नवयवे पूर्वोक्तरीत्या सर्वं कु-
र्यात् । एवं क्रमेण सर्वानवयवान् शोधयेत् ।

III हित आहारः ।

यद्याहारो न गृह्यते, तदा जनस्य शरीरं क्रमेण क्षीयमाणं
मृतिं प्राप्नोति । तत्र प्राक् स्थितं मांसजातं क्व गच्छति ? तत्रायं हेतुः
यज्जनः शरीरेण व्याप्रियते, वाच उच्चारयति, पादन्यासान् वित-
नोति । एवं शरीरं कंचिदंशं व्यययति । व्ययितः सोऽयमंश आ-
हारेण प्रत्यानीयते ।

एकं धूमशकटयन्त्रं द्राघीयसीं शकटपङ्क्तिमाकर्षत् पश्यामः ।
कथं तद्रक्षसीं तां शक्तिं लभते? अतिविपुले तस्य मुखे इङ्गालानां
काष्ठानां वा जालमनुवेलं क्षिप्यते । तच्च तद्यन्त्रमभ्यवहृत्य स्वक-
र्मकरणसमर्थं भवति । इङ्गालाभावे तत् तूष्णीं स्तिमितं तिष्ठेदेव ।
एवं जनस्य कर्मकरणोपयोगिं बलं व्ययितवलानुरूपमाहारादेवा-
त्पद्यते ।

किञ्चाहारो देहस्योष्माणं जनयति । स हि हृदयान्तरग्नि-
रिव ज्वालाशून्योऽपि तपति ।

भोजनाभावे देहोऽतिशीतो भवेत् । तच्छैत्यनिराकरणेन त-
मुष्णयति समीचीन आहारः । दिने दिने च जलपूर्णैकपृथुभाण्ड-
सन्तापनपर्याप्त ऊष्मा देहे सिद्धो भवति । यथा कानिचिदेवेन्धना-
न्यग्निसन्दीपने क्षमाणि, आर्द्रहरितानि च प्रायेणाकिञ्चित्कराणि
तथा आहारविशेषा एव देहस्य हिता भवन्ति नत्वाहारमात्रम् ।
अस्त्वतिदेरिद्रा गत्यभावात् यत् किमपि लभ्यमानमभ्यवहरन्तीति
किन्तु भूयसां जनानां समीचीनाहारसम्पादने गतिरस्त्येव । ते
चाहारा दिने दिने भिन्नभिन्नविधाः ग्राह्याः । तदेवं देहव्ययितां-
शप्रत्यानयनस्य ऊष्मणश्चार्थेऽवश्यमाहार उपादेयः । तत्र च दे-
हापेक्षितं सर्वमन्तर्गतम् । शिशुविषयं प्रयोजनं दुग्धेन निष्पाद्यते ।
किन्तु वर्धमानाः शिशवः क्षीरेतरमाहारं गृह्णन्ति ।

मनुष्यस्य प्रधानभूता आहारा धान्यभेदाः । तत्र शालिः पु-
ष्टिकरेषु धान्येष्ववमः । गोधूमाः प्रियङ्गवः सस्यानि चातीवोत्कृ-
ष्टाः । तदन्नोपजीविनो जनाः शाल्यन्नोपजीविभ्यो बलवत्तरास्ती-
व्रतरव्यापारक्षमाश्च भवन्ति । सूपमिश्रं तु शाल्यन्नमपिदधिकां
पुष्टिं करोति ।

तैलमौष्ण्यं जनयति । न तु बलं । शाल्यन्नमधुररसप्रधा-
नाहारा जना मेदस्विनस्तीव्रकर्मकरणाशक्ताश्च सम्पद्यन्ते । यौवन-

दशायामपि पलितव्याप्तशिरसो भवन्ति, बह्वंश्च रोगान् प्राप्नुवन्ति
औष्ण्यमिव मेदोऽपि कस्मैचित् प्रयोजनायापेक्षते देहः । किन्तु
मेदसोऽतिमात्रता उपद्रवकारिणी भवति । शीतलदेशेष्वधिकोष्म
जनका आहारा अपेक्षिताः । शारीरे मांसे आवहान्तर्गततया प्रागु-
क्तो यवक्षारवायुरस्ति । तस्यानारतं व्ययमनुभवतः समृद्धिराहा-
रेण संविधेया वर्तते । गोधूमेष्णुषु च यवक्षारवायुर्बहुलः, शालिषु
स्वल्पः, तैलेषु तु नास्ति । अस्थानि च कर्करैर्निर्मितानि । अतो
धानुयोगोऽप्याहारेऽपेक्षितः ।

उचितपरिपाकं फलमभ्यवहारार्थेषु प्रशस्यते । तच्चेदपक्व-
तिपकं वा तदा गर्ह्यते । यातयामं शुक्तं वान्नादिकमस्वादु अहितं
च भवति ।

विषूचिकाया आमातिसारस्य वा प्रचारसमयेष्वाहारविषये
जनेन विशिष्यावहितेन भवितव्यम् । यतस्तदा समयान्तरेष्वनुपद्र-
वजनका अपि पदार्था रोगमुत्पादयन्ति । आमं फलमुद्भिज्जं वा-
तिमात्रमन्ये च दुष्पचा आहारा यन्नादूर्जनमर्हन्ति ।

गन्धद्रव्याणि पारिमित्येनोपयुज्यमानानि गुणमावहन्ति ।
उन्मर्यादानि तु पकाशयं कदर्थयन्ति ।

कचिद्विषये धूमपत्रधूमपानं भिषग्भिरभ्यनुज्ञायते । तथापि
नियमेन तत्पानमारोग्यं विहन्ति । विशेषेण तद्यूनामनर्थाय कल्प-
ते । फलवति कार्ये विनियोगयोग्या रूपिका वृथा धूमपानार्थं क-
तिचित् विनियुञ्जते । न खल्वारोग्यमिच्छता कदाचिदपि धूमपा-
नमपेक्षणीयम् । नतरां च परिचेतव्यम् । इतोऽप्यधिकं हिंसाकरः
कलञ्जाद्युपयोगः ।

असम्यक्पक्व आहार आस्वादानर्होऽपत्त्यश्च भवति । कदा-
चित् पाकपात्रस्थताम्रसम्बद्धविषसंक्रमाज्जनानामामयो जायते ।

यद्यपि प्रकाशः पथ्यः, तथापि कठोरसूर्यातपलङ्घनं रोगं सृजति बाला मुहुः शिरोवेदनां लभन्ते तत इत आतपपरिभ्रमणात् । के- दारादिव्यापारेषु नित्यपरिचयशालिनां ततो न काचित् पीडा जायते । किन्तु तदितरैर्जनैः सातपप्रदेशसञ्चारसमये सुरक्षितशि- रस्कैः सातपलैश्च भाव्यम् ।

२ उचितं परिधानम् ।

प्रायो मृगाणां सान्द्राणि लोमानि, शकुन्तानां पक्षाश्च जन्मसिद्धानि देहाच्छादनानि भगवता कल्पितानि । अस्माकं तु शीतोष्णादिसहनाक्षमं लघु सुकुमारं चर्ममात्रं देहे यत् सन्निवेशितं तत्रायं हेतुः—यद्यथेच्छमाच्छादनोचितं वस्त्रनीशारादिकं स्वयं निर्मातुं, तेनात्मानमाच्छादायितुं च वयं शक्ताः कृताः ।

परिधानानि देशावस्थानुरोधेन भिन्नभिन्नानि कार्याणि । भारतस्योत्तरभागे शीतोष्णकालयोर्यावान् भेदं उपलभ्यते, न तावान् दक्षिणभागे । शीतकाले कलिकातादिषूष्मरक्षणक्षमप्रच्छ- दाभावात् बहवो भ्रियन्ते । ते हि शीतवाताहता ज्वरेणाक्रम्यन्ते । अत ऊर्णायुमयस्याभ्यन्तरकञ्चुकस्य धारणं रक्षा भवति । अकि-ञ्चना जना उचितं प्रच्छदपटं बहुमूल्यत्वात् क्रेतुं न शक्नुम इति मन्येरन् । किन्तु तेषां रोगकाले स महते फलाय कल्पते । धनस्य भूषणविषये व्ययनापेक्षया प्रशस्तप्रच्छदपटार्थं व्ययनं सर्वथा श्रेष्ठम् ।

मनुष्यस्यावयवेषु मृदुतमावयवौ शिरश्चान्त्रं च । तत्र समी- चीनमुष्णीषिं सूर्यातपात् शिरो रक्षति । प्रगुणितांशुकाच्छादनमुद- रस्य प्रशस्तं त्राणम्, विशिष्य रात्रौ । ऋतुषु भिद्यमानेषु तद्रक्षा- विषयेऽतिमात्रमवधानं कार्यम् । ऊष्मलाः शीतलाश्च दिवसा अ- पर्यायपरिवर्तना दृश्यन्ते । तत्र शैत्यं रोगं जनयति । दुर्बलाः शि- शवः शैत्येन पीड्यन्ते ।

घनोष्णीषधरणेनेवातिमात्राच्छादनेन हिंसा जायेत ।

दिवा विनियुक्तमाच्छादनं रात्रौ नोपयोज्यम् । तथा शरी- राग्निर्गतः स्वेदः शुष्यन्ननुमन्तव्यः । सर्वं चाच्छादनं शुद्धिमत्कार्यम् ।

आर्द्रवस्त्रादावुपवेशः स्वापो वा दोषावहः । यद्यार्द्रं वस्त्रं परिवर्त्तयितुं न शक्यते, तदा तत् शोषयित्वा धर्त्तव्यम् । सर्वदा च, अयं दुराचारस्त्याज्यः, यत् नद्यादिभ्यः स्नात्वा निवर्त्तमानेन ज- नेन परिहितार्द्रवाससा सूर्यातपे सञ्चर्यते ।

६ व्यायामः ।

अत्र देशे दरिद्रा जना अतिमात्रमायासं कुर्वन्ति । धनिन- स्तु आवश्यकमप्यायासमकुर्वन्तः क्लिश्यन्ते । आन्तरीपकाः प्रतिदि- नमारोग्यार्थं पट्यां वा अश्वमारुह्य वा तत इतो नियमेन परिक्राम- न्ति । एतद्देशीयो धनिकः पुनर्नियमेन गृह एव तिष्ठति, न च गृ- हाग्निस्सरति कार्यान्तरनिर्वन्धाभावे ।

व्यायामगुण इदानीं किञ्चिदभिधीयते ।

अस्मद्देहस्थिताश्चलनहेतुभूता मांसप्रचुरा भागा [वस्त्रसाः] मांस- पेक्ष्य इत्युच्यन्ते । ता यथोचितमुपयुज्यमानाः प्रवृद्धा बलवत्यश्च स्युः, अन्यथा कृशा दुर्बलाश्च ।

अस्माकं निर्व्यापारस्थितावनुकलं प्रायः षोडशकृत्वां निश्च- सिमः । धावनुसमये तु ततस्त्वरिततरं निश्वासिमः, अधिकतरं च नवं वायुमन्तरङ्गीकुर्मः । तद्रक्षाच्च रक्तं सम्यग्विशुद्धं भवति । हृद- यस्यापि तदानीं त्वरिततरव्यापारितया सर्वेषु देहभागेषु रक्तमधि- कतरं प्रसरति ।

अयमपरो गुणो व्यायामे, यद्वयं शीघ्रसञ्चारे बलवत्कर्मानु-ष्ठाने वा स्विद्यद्देहा भवामः । स्वेदसालिलं ह्यतद्देहान्तर्भागात् त्व- ग्द्वारेण दुष्टांशान् निस्सारयत् तमारोग्यसंपन्नं कराति । किञ्च व्यायामवानधिकमाहारं ग्रहीतुं शक्नोति । गृहीतश्चाहारः सुखं जीर्यति

उचितव्यायामशालिनो जनाः बलसमृद्धसर्वावयवा भवन्ति । व्यायामहीनास्तु अलसभावमापन्ना निरुद्योगा भूत्वात्मनः परेषां वा नोपकारमाधातुं प्रभवन्ति ।

बालाः सर्वत्र क्रीडाकौतुकिनो भवन्ति । सा तेषामनुकूला । धावनकन्दुकप्रेरणादिरूपा हि क्रीडा तेषां पादयोर्बाह्वोश्च बलवत्तामावहति । किं बहुना कलकलेनापि हसितेनापि तेषां भारोऽयं वर्धते, यतस्ताभ्यां तत्तदवयवा व्यापारिता भवन्ति ।

किन्तु व्यायामो हित इत्येतावता न बालैः पाठमुपेक्ष्य क्रीडैकतानैर्भावितव्यम् । न वा पाठपन्थिनी क्रीडेति कृत्वा व्यायामोऽत्यन्तमूनयितव्यः । यत् पुनः प्रायः केषुचित् पाठालयेषु बाला अकारितोचितासिकाभेदपरिग्रहाश्चिरतरमवरुध्यन्ते तदसाम्प्रतम् ।

सकलकलाशालासंबन्धिपरीक्षार्थं बलवत् परिश्राम्यन्तो व्यायामाभावात् पीडामनुभवन्ति बालाः । तेषु केचिदध्ययन एव केवलं कृत्स्नः कालः पर्युपयोक्तव्य इति मन्यन्ते । तथा करणे महाननर्थो जायेत । अवसरेषु कारुणा स्वोपकरणमिव जनेन बुद्धिरुत्तेजनीया । सा हि मस्तिष्कद्वारेण व्याप्रियते । मस्तिष्कं च व्यायामेन संविहितप्राज्यरक्तसम्भारमूर्जस्वलं च भवति । ये पुनरध्ययनातिगर्हेन व्यायाममुपेक्षन्ते, ते तथा रोगवन्तो भवन्ति । यथाऽभीप्सितपरीक्षाप्रवेशे शक्तिहीनाः स्युः । एवं तावत् केचित् स्वयं रोगमुत्पाद्य यावज्जीवं तेन पीड्यन्ते ।

दिनान्ते गुलिकया कन्दुकेन वा क्रीडनं हितहेतुर्भवति बालिकानां नर्तनपुल्यादिकं प्रशस्तम् ।

दिवसं लेखनव्यापृतानां लेखकानामध्येतृनिर्विशेषं व्यायाम आवश्यकः ।

स चायं सर्वजनीनोऽपि क्षुत्समये पूर्णाहारग्रहणोत्तरकाले वा न कार्यः ।

Class 2h 13 Ac. No. 878

Author _____
Title Sanskrit Journal vol II

14/12 18/12
27/40 19.8.40

This book was loaned on the last date mentioned below and it is returnable within a fortnight therefrom unless the loan is renewed.

1641-36 B P.

